

Липень 1857

1 липня. Сьогодні послав я з пароплавом лист М. Лазаревському. Можливо, що останній із задушливої тюрми — дав би Бог! Я дуже винен перед моїм нелицемірним другом. Мені слід би було відповісти йому на лист з 2 травня зараз же після одержання, себто 3 червня. Але я, чекаючи радісної звістки з Оренбургу, яку мені хотілось подати йому першому, даремне прождав цілий місяць і все таки мусів був йому написати, що я не вільний; і до 20 липня, а може й до серпня такий самий салдат, як і перше був, тільки з тою різницею, що мені дозволено наймать за себе вартового та ночувать на городі, чим я із вдячністю користуюсь. До 20 липня я віддалив від себе всякі турботні думки і тішуся тепер щоранку розкошами повної самоти і навіть шклянкою, правда абиякого, та все таки чаю. Якби ще добру цигару встромлену в лице, наприклад таку, як [ті, що їх] прислав мені 25 штук мій добрий друг Лазаревський, тоді б я себе легко міг уявити на петергофському святі. Але це вже забагато! А сьогодні справді в Петергофі свято. Бучне, царське свято! Давно колись, 1836 року, якщо не помиляюсь, я до того був зачарований оповіданнями про це чарівне свято, що, не спитавшись хазяїна (я був тоді в науці у маляра, чи то в так званого кімнатного живописця, такого собі Ширяєва, людини неотесаної і жорстокої) і не зважаючи на наслідки самовольного виходу (я знав напевно, що він мене не відпустить), із шматком чорного хліба, з копою міді в кишені і в пістровому халаті, який звичайно носять учні-ремісники, утік з роботи просто до Петергофу на гуляння. Гарний, мабуть, був я тоді! Дивно одначе, — мені й наполовину не подобався тоді розкішний Самсон та інші фонтани і взагалі свято в порівнянні з тим, що мені про нього наговорили, — чи занадто вже запалили уяву оповіданням, чи я просто втомився й був голодний. Остання причина либонь правдивіша. Та до всього того я ще побачив в юрбі свого грізного хазяїна з пишною своєю хазяйкою. Оця остання подія зовсім захмарила блискучість і пишність свята. І я, не дочекавшись ілюмінації, вернувся назад зовсім не зачарований тим, що було. Вибрик цей обійшовся мені щасливо. Навзавтра знайшли мене на горищі, коли я спав, і ніхто й не підозрівав, що я виходив самовільно. Сказати правду, я й сам це ніби за якийсь сон уважав.

Удруге, 1839 року, відвідав я петергофське свято за зовсім інших обставин. Цим разом на Бердовському пароплаві був я в товаристві свого великого вчителя Карла Павловича Брюлова вкупі з [його] улюбленими учнями Петровським і Михайловим. Хуткий перехід із горища мугиря-маляра до пишної майстерні найбільшого живописця нашого століття! Самому тепер не віриться, а дійсно так було. Я з брудного горища, я, нікчемний замазура, на крилах перелетів до чарівних заль Академії Мистецтв. Але чим же я хвалюся? чим я довів, що користувався наукою і дружнім довірям найбільшого артиста в світі? Зовсім нічим. До його недоречного одруження й після доречного розводу я жив у нього на квартирі, або, краще сказати, в його майстерні. І що ж я робив? Над чим працював я в цьому святилищі? Дивно й подумати... Я komponував тоді українські вірші, що потім спали таким страшним тягарем на мою вбогу душу. Перед його чарівними творами я задумувався й лелівав у своїм серці свого сліпця-кобзаря і своїх жадних крові гайдамаків. В сутіні його вибагливо-розкішної майстерні, наче в гарячому дикому степу наддніпрянському, передо

мною снувалися мученицькі тіні наших безщасних гетьманів. Передо мною стелився степ, засіяний могилами. Передо мною пишалася моя прекрасна, моя безталанна Україна в усій непорочній, меланхолійній красі своїй... І я задумувався, я не міг одвести своїх духових очей од цієї рідної, чарівної краси. Покликання — і нічого більше.

Дивне, одначе, це всемогутнє покликання. Я добре знав, що живопись — моя майбутня професія, мій хліб насущний, та замість того, щоб вивчити її глибокі таїнства та ще й під проводом такого вчителя, яким був безсмертний Брюлов, я komponував вірші, за які мені ніхто й шага не заплатив і які врешті позбавили мене волі та які, не дивлячись на всемогутню нелюдську заборону, я все таки нишком ліплю і навіть подумую іноді про те, щоб надрюкувати (звичайно, під іншим імям) ці плаксиві, худорляві діти свої. Справді, дивне це невгамонне покликання!

Не знаю, чи дістану я тут од Кухаренка його думку про моє останнє чадо (“Москалева Криниця”). Я ціню його думку чутливої, благородної людини, і як думку щирого, самобутнього земляка свого. Шкода мені, що я не можу тепер одвідати його на його привільній Чорноморії. А як би хотілося. Та що робити! Спочатку сплачується борг, потім заспокоюється голод — перші потреби, а на решту купується втіха. Так, принаймні, роблять статечні люди. А я й тінню боюся бути подібний до необачного циндри. Гульнув і я колись на свою пайку. Годі.

Пора, пора душой смириться,
Надъ жизнью нечего глумиться,
Отвѣдавъ горькаго плода.

Минулого року комендант одержував тут “Бібліотеку для чтенія”. Бувало, хоч переклад Курочкіна з Беранже прочитаєш — все таки легше стане. А тепер, крім фелетона “П[етербургскихъ] Вѣдомостей”, зовсім немає нічого сучасно-літературного. Та й за цю миршаву сучасність треба платити петрушкою й укропом. Хоч би редька швидше виростала, а то соромно вже стало старих одним і тим самим продуктом частувати.

2 [липня]. Дві випадково зроблені мною речі так удались, як рідко коли вдаються твори, глибоко продумані. Перша річ — оцей журнал, що в ці томливі дні дождидання став для мене необхідний, як болящому лікар. Друга річ — це мідний чайник, що стає необхідний для мого журналу, як журнал для мене. Без чайника чи без чаю я, бувало, якось ліниво брався за це рукоділля. Тепер же ледве встигаю налити в шклянку чаю, як перо само проситься в руку. Самовар — той шипінням своїм заохочує до праці, це зрозуміле. Щоправда, я не мав нагоди зазнати на собі цього спасенного впливу самовару, але мав нагоду на ділі переконатися в цій чарівній силі його над іншими. А саме був у мене колись на Україні приятель, такий собі п. Афанасєв, або Чужбинський. У 1846 році доля звела нас у “Цареграді”, не в отоманській столиці, а в єдиному трахтирі в місті Чернігові. Мене доля закинула туди в службових справах, а його з непереможної любови до розкиданого життя або, як він висловлювався, за поривом серця. Я знав його, як найнесамовитішого й невичерпаного віршороба, але не знав того захованого механізму, що пускав у рух це невтомне надхнення. І тоді тільки, коли оселились ми [вкупі],

уникаючи зайвих видатків поперше, а подруге, щоб, як товариші по ремеслу, “созерцать” один одного у всі хвилини дня й ночі, — тоді тільки я довідався про потайну пружину, що двигала це справді невтомне надхнення. Спружиною цією був шипучий самовар. Спочатку я не міг второпати того, чому мій товариш по ремеслу не замовить, коли йому захочеться, шклянку чаю з буфету, як я це роблю, а неодмінно велить подати самовар. Але коли я розглянув приятеля трохи ближче, то виявилось, що він властиво не самовар велів подавати, а велів подавати надхнення, або пружину, що пускала в рух цю таємничу силу. Я спершу дивувався, звідкіля, із якого джерела випливають у нього такі величезні вірші, а виявилось, що “ларчикъ просто отворялся”.

Ми прожили з ним укупі весь великий піст, і не було в місті не тільки панночки, дами, навіть старенької, якій би він [не написав] до альбому не якоесь чотирьохстишся (він дрібницями гордував), а цілу важенну ідилію. Якщо ж альбому не знаходилося у якоїнебудь чарівниці, як наприклад, у старенької Дорохової, вдови відомого генерала 1812 року, то він підносив їй просто на шістьох і більше аркушах найсентиментальніше посланіє.

Та це все нічого. Хто з нас хиб не має? А суть діла в тому, що, коли довелось нам платити дань “володареві” “Цареграду”, то в товариша по ремеслу готової дані не знайшлося. І я мусів заплатити, не рахуючи іншого спожиття, за самий локомотив, що пускав у рух надхнення, 23 карбованці сріблом, яких, не зважаючи на дружнє слово честі, я й досі не одержав. Ось чому я на ділі пізнав вплив шипучого самовара на моральні сили людини.

У моєму становищі натурально, що я раз-у-раз нуждався копійкою. І я писав до нього двічі до Києва про згадані 23 карб[ованці], та він навіть віршами не відповів. Я так і подумав, що гай-гай! Росія втратила другого Тредяковського. Але я помилився. Минулої зими в фелетоні “Р[усскаго] Инвалида” бачу на безконечних шпальтах безконечний український вірш з нагоди... не памятаю, з якої власне нагоди. Памятаю тільки, що [були це] гидкі й підлі лестощі російській зброї. Бач! думаю собі, чи не мій це приятель так пописується? Дивлюсь, — справді він, А. Чужбинський. Так ти, мій любий, живий і здоровий та ще й падлючити навчився! Бажаю тобі успіху на вибраному полі, але зустрітись з тобою не бажаю.

Не памятаю, хто саме, але якийсь глибокий серцезнавець сказав, що найпевніший дружбометр — це гроші, і він сказав правду. Правда, справжня приязнь, що виявляється тільки в критичних, трудних випадках, і та навіть потребує цього холодного мірила. Найживіша, надхненна мова приязні — це гроші, і що більша нужда, то щиріша приязнь, яка проганяє цю голодну відьму. Я був такий щасливий у своїм, можна сказати, коловоротнім житті, що не раз вкушав плоду від цього райського дерева. І в теперішній, мені здається, найкритичніший час, я дістаю [від Лазаревського] 75 карб., — за що? за яку послугу? Ми з ним бачились усього двічі. Вперше — в Орській Кріпості; вдруге — в Оренбурзі. Пошли, Господи, всім людям таку дружбу й такого друга, як Лазаревський. Але викоріни цей бурян, що виріс на ниві найблагороднішого почуття. Викоріни таких друзів, як Афанасев, Бархвіц та Апрелев. Правда, і Бархвіц, і Афанасев — це погань, дрібнота, але Апрелев — це значна, показна людина, це не якийнебудь чугуївський улан чи лінійний

поручник-запивайло, а ротмістр Кавалергардського Її Величства полку, відомий у столиці сибарит і обжера. Це, як то кажуть, видатна особа. З цією видатною особою спізнався я в 1841 році в одного мого земляка, в такого собі Соколовського. Перше вражіння було на його користь. Молодий, свіжий, рум'яний черевань (я, не знаю чому, особливо вірю в добротність людей такої комплекції та кольориту). І щоб довершити своє зачарування, я уявив собі його ще й лібералом. Ось ми знайомимось, потім заприятлюємося, переходимо на “ти” і нарешті входимо у фінансові стосунки. Він мені замовляє свій портрет. І я йому дозволяю приїздити до мене на сеанси з власним фриштиком, що склався з двохсот устриць, чверті холодної телятини, шести пляшок портеру й однієї пляшки джину. Все це здалось і виписалось підчас сеансу в найбільшій приязні. Третій сеанс почався в нас на “ти” і скінчився шампанським. Я був захоплений другом-аристократом. Скінчилися сеанси, пішов я до друга за мздою, — друг зайнятий, нікого не приймає, вдруге — те саме, втретє, вчетверте... і так до десяти разів — все те саме. Я плюнув другові на поріг та й ходити перестав. Таких друзів у мене було багато, і як дібрав — все люди військові. Я певний, що, коли б Афанасев не був перше уланом, він міг би писати вірші [і] без допомоги самовару, і ми б із ним попрощались інакше.

Віра без діл — мертва єсть. Так і дружба без істотних доказів — пуста, лукаве слово. Блаженні, стократ блаженні друзі, що їх життя було осяяне райдужним сяйвом усміхненого щастя, і голодна нужда своїм залізним жезлом проби ні разу не постукалась у двері їх безкорисливої дружби! Блаженні, — вони й у могилу зйдуть, благословляючи один одного!

3 [липня]. Сьогодні вві сні бачив я Лазаревського. Нібито він приїхав за мною до форту, і, не зважаючи на мої доводи, що мені не можна покинути форту без перепустки, вивіз мене силоміць, не дозволивши попрощатись навіть із Мостовським. Незабаром опинились ми в якомусь російсько-татарсько-німецькому місті, подібному до Астрахані. І верблюди, і англізовані коні по вулиці ходять, і фонтани б'ють, і кумис продають, і фабрика цигарок, і театр... нарешті — вечір, ніч... Лазаревський сховався. Шукаю його, питаю і прокидаюсь... Прокинувшись, я зрадів, що це тільки сон і що я, хвалити Бога, не дезертир. А то б ізнов мене озброїли ліг на десять “за престолъ и отечество”. Треба буде зайти до сотника Чеганова — подивитись до сонника, що означає бачити вві сні самовільний вихід.

Сьогодні, себто 4 липня, коли я, як звичайно, встав у третій годині, закріпив свій чайник, налляв шклянку чаю і взявся за перо, почали збиратись дощові хмарки. А за кілька хвилин пішов тихий, меланхолійний дощик. І я, покинувши всяке писання та мрії, милуюся цим прекрасним і тут надзвичайно рідким явищем. Вітер — з Астрахані, себто норд-вест. Можна сподіватися, що дощик припустить і задлиться за південь. Яка б була благодать для цієї безводної пустині!

4 [липня]. Ночував на городі, в коменданській альтанці. Це моя теперішня резиденція. Незабаром після того, як протуркотів вечірній сигнал, пішов тихий дощик, і з цієї нагоди я раніше, ніж звичайно, ліг спати. Під тихий гармонійний шум дощових крапель, що спадали на дах альтанки, я солодко задрімав. І бачив у сні покійного Карла Павловича Брюлова й разом із ним товариша свого Михайлова. Спочатку в якійсь величезній галереї,

де не було нічого, крім якогось ескізу Гвідо Рені, що його Михайлов збирався копіювати. Потім перейшли ми разом із Карлом Павловичем до майстерні, що в портику. Тут теж нічого не було, крім великого на всю залу, натягнутого й заґрунтованого, полотна, як це робиться для декорацій, та до стіни приліпленої грубо розмальованої літографії Калама з підписом Ріо-де-Жанейро. Потім Карло Павлович запросив нас на лукіянівський ростбіф, як це бувало в часи незабутні. Але вдарив грім, і я прокинувся. Пустився заливний дощ. Зачинивши двері й вікна альтанки, я знову заснув. У другому сеансі побачив я в Москві Михайла Семеновича Щепкина, такого самого свіжого й бадьорого, яким бачив я його востаннє 1845 року. Розмовляли про театр, про літературу. Я йому завважив, чому він не продовжує своїх “Записок артиста” початок яких надрюковано в першій книжці “Современника” за 1847 рік, на що він мені відповів, що його життя проминуло так тихо, щасливо, що нема про що й писати. Я хотів йому щось заперечити, але ми опинились у Новопетровському форті й зустрілись із П. О. Кулішем, що збирав якись хирляві рослини. Я, як господар, почав клопотатися про обід і пішов шукати польових шпараґ, що їх тут і сліду нема. Але новий удар грому розбудив мене, і я вже не міг заснути.

Від недавнього часу мені почали ввижатись у сні давно бачені мною милі серцю предмети й особи. Це, мабуть, через те, що я про них тепер раз-у-раз думаю. Лягаючи спати вчора, я думав про “Осаду Пскова” і про “Гензеріха” Брюлова. І побачив у сні самого їх великого творця. Годі! ранок після нічної бурі тихий, свіжий, рідкий у тутешній палючій пустині ранок. І я буду неабияким тетерваком, якщо просижу його над своїм журналом.

5 [липня]. Голий ох, а за голим — Бог. З моєї бібліотеки, що її я всю на память знаю і що вже давно спакував у скриньку, не знайшлося книжки, гідної бути мені супутницею в моїй радісній, самотній подорожі Волгою. “Історія Донского войска” Ригельмана видалась мені занадто старою супутницею, і я запакував її аж на спід. Що ж робити без книжки в такій повільно-спокійній подорожі, як плавба Волгою від Астрахані до Нижнього? Це завдало мені турботи. І справді, що я буду робити цілий місяць без хоч якоїсь книжки? Але фортуна, ця горда повелителька повелителів світу, ця безока цариця царів, сьогодні — мій льокай. Гірше — бердичівський фактор.

Натішившись прекрасним, свіжим ранком на городі, я в девятій годині пішов до форту. Мені треба було взяти хліба в артільника й оддати насушити [з нього] сухарів на дорогу. Прихожу до ротної канцелярії, дивлюсь, на столі поруч із зразковими чобітьми лежать три досить грубі книжки в сірій потріпаній обгортці. Читаю заголовок. І що ж я прочитав? “Estetyka, czyli umniectwo piękne, przez Karola Libelta”. В казармах — естетика! — “Чиї це книжки?” — питаю я писаря. — “Каптенармуса, унтер-офіцера Куліха”. Знайшов я виценазованого унтер-офіцера Куліха, і на питання моє, чи не продасть він мені “Umniectwo piękne”, він відповів, що воно належить мені, що Пшевлоцький, виїжжаючи з Уральського до рідного краю, передав йому, Куліхові, ці книжки з тим, щоб той передав їх мені, і що він, Куліх, приніс їх із собою сюди, поклав до цейхгавзу й забув про їх існування, та що тільки вчора вони впали йому в око і що він дуже радіє, що тепер може їх передати кому слід. Для вящої радості я послав по горілку, а книжки поклав до своєї подорожньої торби.

Очевидне, дотикальне діло рук послужливої факторки-фортуни! Отже, з ласки цієї

сліпої цариці царів я маю що читати в дорозі, на що я зовсім не надіявся. Читання, правда, не зовсім мені до смаку, але що робити: на безрибі й рак — риба. Я, помимо своєї щирої любови до прекрасного в мистецтві та в природі, почуваю непоборну антипатію до філософій та естетик. І це почуття я завдячую спочатку Галічеві й остаточно — шановному Василеві Івановичу Григоровичу, що читав нам колись лекції з теорії красних мистецтв, гасло яких було: якнайбільше міркувати й якнайменше критикувати. Чисто платонівська сентенція.

З Лібельтом я трохи знайомий з його “Орлеанської Діви” та з його критики й філософії. З першого погляду він мені видався містиком і непрактиком у мистецтві. Побачимо, що далі буде. Боюсь, коли б зовсім не роззнайомитись.

6 [липня]. Бачив у сні Академію Мистецтв. Михайлов показував мені якусь нескінчену копію, а потім десь мені подівся разом із копією. Із Академії я вийшов на Великий проспект і, не доходячи до церкви Андрія Первозваного, зустрівся з родиною тутешнього коменданта і з радости прокинувся.

Позавчора ввечері я був випадковим глядачем, здається останньої, сцени з водевіля під назвою “Недошита блюзка”. Я не хотів вписувати до мого журналу цієї балаганної сцени, але через те, що вона несподівано викликала поважні наслідки, я й занотував її докладно з усіма гидкими подробицями до моєї незмінної хроніки.

Ця подія сталася 5 дня біжучого місяця. Коли батька нареченої не було вдома, у нареченого виринула спасенна думка — почастивати свою майбутню дружину серенадою з усіма гонорами. Для цього зібрав він із двох рот співаків також із усіма гонорами: з бубном, тарілками, ложками, трикутником і ще з якимись брязкалами. І коли був проспіваний, розуміється з танцями, весь репертуар салдатських пісень і навіть “Послѣ батюшки остался сиротою молодець” із невеликими змінами, — нареченому, захопленому цією останньою піснею, що змальовувала до певної міри його власне становище, забагнулося, щоб хлопці трошки його погойдали. Чому й ні? Хлопці взялися за діло, і, — о, лиходійко-доле! — коли вірні й запопадливі хлопці вдесьте почали раз-у-раз вигукувати “ура!”, на воротах показався комендант, — протяжливе голосне “ура!” враз увірвалось, а вірні, незрадливі хлопці кинули свого батька-командира серед ulиці, а самі поховалися, де хто міг. Становище нареченого [було] справді критичне, і тим більше критичне, що він, без ніжної опіки своєї улюбленої нареченої, не міг стати на ноги — з немудрої радости, або простіше — він був п'яний, як ніч.

Другого дня вранці з'являється з рапортом до коменданта батько нареченої і просить, на законній підставі, визволити його ославлену дочку, а також і всю його родину від гидкого й бешкетного п'яниці-нареченого — підпоручника Чарца. На таку законну вимогу резолюція ще не настала.

Якжеж бути порядній і сімейній людині комендантом цього закордонного кубла безмежних мерзенств! бути суддею і слідчим цих безконечних щоденних паскудств! А він, як начальник, обов'язаний калятися в цьому смердючому багні. Огидний обов'язок!

7 [липня]. Сьогодні бачив у сні Москву; не зустрів нікого із знайомих — і храма Спаса не бачив. Був на Красній площі — і Василя Блаженного не бачив. Шукав у гостиннім дворі іванівського полотна на сорочки — і не знайшов. Так і прокинувся. Прокинувшись, я, як

звичайно, загрів свій чайник, всипав чаю й почав витирати шклянку, коли прибігає до мене мій “дядька” й оголошує мені наказ фельдфебеля, щоб я негайно прибув припасувати муніцію. — “Та ж її недавно припасовували”, — кажу я. — “Не можу знати, наказано”, — відповідає він. І так ради неділі не пощастило мені чаєм поласувати. Прихожу до форту й довідуюсь, що вчора прийшов якийсь татарин із Астрахані з казенним провіантом і пустив чутку, що наприкінці серпня місяця в Астрахані чекають великого князя Костянтина Миколаєвича і що з цієї нагоди в Астрахані чинять великі приготування до зустрічі Августійшого гостя. Капітан Косарев, що завідує двома ротами першого батальйону, притьмом узяв на розум, що робити і, щоб не набратися сорому, вчора ж таки за допомогою писаря Петрова призначив почесну варту, до якої за протекцією писаря Петрова був зачислений і я. Це морочливе завдання сяк-так було вирішене вдосвіта, а на світанку (не вважаючи на неділю) наказано припасувати муніцію і, як буде готова, вивести людей на перегляд перед теляче лице капітана Косарева й вірного його сподвижника писаря Петрова.

Сказано — зроблено: до сьомої години все було готове. У повній муніції вивели людей на полянку, в їх гурті й мене. У сьомій годині з'явився сам капітан Косарев у всій своїй осячій величч і після гордовитого привітання підійшов просто до мене, милостиво ляснув мене по плечі і сказав: — “Що, брате, одставка? Ні! Ми ще з тебе зробимо взірцевого правофлангового, а потім із Богом!”. І тут же наказав капральному ефрейторові зайнятися зо мною машеруванням і вправами з рушницею годинки з чотири в день. Я жахнувся, почувши цей милостивий наказ. От тобі й безтурботна самота на городі!

Той самий татарин разом із фактурою привіз комендантові лист із Астрахані, в якому його повідомляють, що адмірал Васілев одержав вістку з Петербургу, щоб Його Високости в Астрахані не чекали і, значить, не тремтіли. Комендант, довідавшись про розпорядження запобігливого капітана Косарева, втер йому носа і навіть загрозив йому гавптвахтою, коли він і надалі осмілиться турбувати людей без його відома. На тому все й скінчилось. І я, мов нічого й не було, встав сьогодні, як звичайно, в третій годині ранку, загрів свій чайник, оправив нове перо і записав цей неймовірний казус до моєї вірної Хроніки. Господи, чи настане нарешті для мене година визволення? Чи настануть колинебудь для мене ті блаженні дні, коли я буду читати ці гидкі правдиві оповідання, як неправдивий сон, як небувалу небилицю?

8 [липня]. Сьогодні відійшов поштовий човен до Гурева. Вітер зюд-вест. У середу або в четвер він повинен бути на Стрілецькій Косі, в 15 верствах від Гурева. В суботу прийме останню оренбурзьку пошту. Неділю посвяткує і в понеділок — назад. Якраз за тиждень. За сприятливого вітру його треба сподіватись 17-го або 18-го дня, і ніяк не далі 20-го. Невже він мені нічого не привезе? Не може бути. Це вже було б умисне тиранство.

Сьогодні ж уранці запросив я до себе на город унтер-офіцера Куліха, того самого, що приніс мені з Уральського “Umnictwo piękne” Libelta. Розмова наша, звичайно, крутилася біля батальйону й особливо біля 2-ої роти, що два роки тому відійшла звідсіля й тепер сюди вернулася. І тоді й тепер я маю нещастя належати до цієї роти. Починаючи від бувшого тоді ротного командира поручника Обрядіна, ми перебрали поодиночі всю роту і, нарешті, дійшли до рядового Скобелева. Цей рядовий Скобелев, помімо свого прізвища,

був мій земляк родом із Херсонської губернії й особливо [впав] мені в пам'ятку українськими піснями, що їх він співав своїм м'яким тенором навдивовижу просто і прекрасно. З особливою вимовністю він співав пісню:

Тече річка невеличка
З вишневого саду.

Я забув, що я в казармі, слухаючи цієї чарівливої пісні. Вона мене переносила на береги Дніпра, на волю, до мого любого рідного краю. І я ніколи не забуду цього смуглявого, напівголоного бідолахи, що, латаючи свою сорочку, переносив мене своїм простим співом далеко-далеко з задумливої казарми.

Статурою й манерами він не був подібний до бравого салдата, за що я його особливо поважав. Але він користувався в роті славою чесного й тямущого салдата. І хоч мав він лице смугляве, незграбне й віспою поцятковане, воно сяло відвагою й благородством. І я любив його, як земляка і як чесну людину, незалежно від пісень. Він був, як казав мені потайки, збіглий кріпак. Зловили його, як волоцюгу, він прикинувся, що не пам'ятає ані де родився, ані рідні, і його віддали до війська, де й прозвали Скобелевим на честь знаного балакуна – “Руссаго Инвалида” Скобелева. І ось про цього нещасного Скобелева Куліх мечі розповів таку обурливу повість.

Незабаром після прибуття 2-ої роти до м. Уральського командир роти поручник Обрядін узяв до себе за постійного вістовця рядового Скобелева, як тверезого й надійного салдата, але малоздатного фронтовика. А рядовий Скобелев невмісно став повірником сердечних таємниць свого командира й постійним льокаєм його коханки. Не минуло й півроку, як незграбний льокай Скобелев також невмісно став коханцем коханки свого володаря. І якось у хвилини сердечних звірень лукава зрадниця відкрила Скобелеву, що два місяці тому на його ім'я Обрядін одержав із Москви 10 карбованців сріблом від якогось його колишнього товариша (мабуть по мандрах), тепер крамарчука. І на доказ правди своїх слів показала йому коверт із п'ятьма печатками. А поручника Обрядіна, ще коли був він адютантом батальйону і скарбником, не тільки підозривали, але й доводили навіть йому крадіж таких пересилок. Та він якось умів ховати кінці в воду і мав взагалі славу порядної людини. Скобелев, довідавшись про таку штуку “батька-командира”, з'явився до нього з порожнім пакетом у руці, домагаючись [звороту] вийнятих із нього грошей. Батько-командир почастивав його поличником, а він батька-командира — ляпасом. Якби це було сам-на-сам, то на тому б і скінчилось; але тому, що ця сцена відбулася при благородних глядачах, при офіцерах, то засоромлений поручник Обрядін, заарештувавши рядового Скобелева, подав командирові батальйону рапорт про те, що сталося. Внаслідок рапорту переведено слідство, а внаслідок слідства поручникові Обрядінові наказано податись в одставку, а рядового Скобелева віддали під військовий суд. А за присудом військового суду рядовий Скобелев пройшов, як кажуть салдати, крізь “зелену алею” – [себто] крізь 2.000 шпіцрутів і був засланий на сім літ до арештанських рот до Омського. Сумна і, на нещастя, не єдина така подія!

Бідний Скобелев! ти народився й виріс у неволі. Заманулося тобі покуштувати

широкої солодкої вольної волі, і ти залетів до Едикулю (так звичайно салдати називають Новопетровський форт), співучою пташкою з України залетів ти до моєї семилітньої тюрми немов на те тільки, щоб своїми солодкими, тужливими піснями нагадати мені мій любий, мій бідний рідний край. Бідний, нещасний Скобелев! ти чесно, благородно вернув поличника благородному злодієві — грабіжникові, і за це чесне діло пройшов ти крізь шпіцрути і поніс тяжкі кайдани на береги пустинного Іртиша й Ому. Чи зустрінеш ти у своїй новій неволі такого уважливого і вдячного слухача, товариша твоїх тужливих солодких пісень, яким був я? Зустрінеш і не одного такого самого, як і ти, невільника-сірому, земляка-варнака натаврованого, що пролле сльозу вдячності на твої тяжкі кайдани за потішливі, серцю милі рідні звуки... Бідний, нещасний Скобелев!

9 [липня]. Перед заходом сонця заштиліло. А присмерком піднявся свіжий вітер від норд-осту, просто в чоло нашому поштовому човнові. Він тепер у відкритім морі закотвичився, а коли підійме котвицю — Бог його знає. Вітер норд-ост тут панує. Він може довго потривати і продовжити мою й без того довгу неволю далеко за визначену мною межу, себто за 20 липня. Сумно, невимовно сумно. Цілу ніч я не міг заснути. Мене гризла й ганяла круг городу, як на припоні, найлютіша нудьга. На світанку я пішов до моря, скупався і тут таки на піску й заснув. Бачив у сні покійного Аркадія Родзянка в його Веселому Подолі, біля Хоролу. Показував він мені свій надто вже вигадливий садок. Говорив про високу простоту й ідеал у мистецтві взагалі і в літературі зокрема. Лаяв на чому світ брудного циніка Гоголя й особливо “Мертві душі” картав немилосердно; потім частував [мене] якимись герметично залюгованими кильками і своїми наймаснішими малоросійськими віршами на зразок Баркова. Гидкий дідок! Розбудив мене дрібний, тихий дощик, і я прибіг на город мокрою куркою.

Кажуть, про що наяві думаєш, те й уві сні приверзеться. Це не завжди так. Я, наприклад, Аркадія Родзянка бачив один-єдиний раз, і то випадково, в 1845 році, в його селі Веселий Поділ, і він мені за кілька годин так докучив своєю дурною естетикою й малоросійськими наймаснішими та предурними віршами, що я втік до його брата Платона, до його найближчого сусіди і, як звичайно буває, найлютішого ворога. Я забув навіть, що я бачився колись із цим масним віршомазом, а він мені сьогодні вві сні приверзся. Який же звязок між моїми вчорашніми сумними мріями та між цією давно забутою мною людиною? Примха нашої моральної природи і ніякісінького логічного звязку. І оракул сотника Чеганова ледве чи витолкує загадку таких снів. Піду, одначе, на всякий випадок погляну в це дзеркало захованих таємниць природи.

10 [липня]. Вітер усе той самий. Нудьга — та сама. Дощ і далі обмиває новий місяць. Рідко коли трапляється, щоб він так довго був чемний. Я нерухомо пролежав увесь день в альтанці і слухав одноманітної тихої мелодії, що її вистукували дрібні й рясні краплі дощу на дерев'яному даху альтанки. Намагався кілька разів дрімати, та невдало. Прокляті мухи з усього городу позлітались до альтанки й не дають спокою. Заходився кілька разів будувати надхмарні замки на своїх майбутніх естампах акватінта — також невдало. “Гензеріх” і “Осада Пскова” Брюлова мені особливо не вдавались. Треба уникати на перший раз наготи. Потрібен досвід і досвід, а то з цієї чарівної брюловської наготи на естампі вийде бридота. Я не хотів би, щоб мої майбутні естампи були подібні до

паризького естампу акватінта з картини “Останній день Помпеї”. Незграбний, гидкий естамп! Зганьблено, спотворено геніяльний твір!

У такому поганому настрої зажуреної душі згадав я про “Umnictwo рієкне” Лібельта й почав жувати — жорстко, кисло, нудно. Справжній німецький суп-васер. Як, наприклад, людина, що так поважно трактує про надхнення, простосердо вірить, нібито Йосиф Верне звелів себе підчас бурі привязувати на марсах до щогли, щоб викликати надхнення. Яке мужицьке розуміння цього невимовно божественного почуття. І в це вірить людина, що пише естетику, трактує про ідеальне, високо-прекрасне в духовій природі людини! Ні, і естетика сьогодні мені не далася. Лібельт, він тільки пише по-польському, а почуваче (чого я непевен) і думає по-німецькому, або, принаймні, просякнув німецьким ідеалізмом (колишнім, — не знаю, як тепер). Він скидається на нашого В. А. Жуковського в прозі. Він так само вірить у позбавлену життя красу німецького кволого й довготелесого ідеалу, як і покійний В. А. Жуковський.

1839 року Жуковський, вернувшись із Німеччини з величезним портфелем, начиненим творами Корнеліюса, Гессе та інших світил мюнхенської школи малярства, признав, що твори Брюлова занадто матеріальні та що вони пригнітають до грішної землі божественне, високе мистецтво. І, звертаючись до мене й покійного Штернберга, що саме був у майстерні Брюлова, запропонував зайти до нього полюбуватись і повчитись у великих учителів Німеччини. Ми не занехали скористатися цим щасливим випадком і другого ж таки дня з'явилися в кабінеті германофіла. Та, Боже! що ми побачили в цьому величезному портфелі, що розгорнувся перед нами? — Довготелесих, мертвих мадон, оточених готицькими худими херувимами та інших справжніх мучеників — і [то] мучеників живого усміхненого мистецтва. Побачили Гольбейна, Дюрера, але ніяк не представників малярства девятнадцятого століття. До якої міри, одначе, з глузду зїхали ці німецькі ідеалісти-живописці! Вони не помітили, що в архітектурі Кленце, для якої вони творили свої бридкі готицькі твори, і тіні немає того, що нагадувало б готицьку архітектуру. Дивне, незрозуміле запаморочення!

“Umnictwo рієкне” Лібельта сховав я в дорожню торбу і знов надав своїй постаті поземе положення. Що далі буде, — не знаю.

Незабутні, золоті дні! Промайнули ви світлим, радісним сном передо мною, зоставивши по собі незагладний слід чарівливого спогаду. Ми були тоді з Штернбергом юнаками, що ледве в пірячко вбилися, і, розглядаючи цю єдину колекцію ідеальної бридоти, висловлювали голосно свої думки і своєю простодушністю довели лагідного, делікатного Василя Андрієвича до того, що він назвав нас зопсованими учнями Карла Павловича та хотів був уже зачинити портфель перед нашими носами, аж увійшов до кабінету князь Вяземський і перешкодив доброму намірові Василя Андрієвича. Ми й далі із спокійною байдужістю перегортали портфель, і нагородою за терпеливість нам був первісний ескіз “Останнього дня Помпеї”, накреслений по-мистецькому пером і злегка поцяткований сепією. За цим геніяльним нарисом, майже не зміненим у картині, ішло кілька незграбних рисунків Бруні, що вжахнули нас своєю витверженою одноманітною бридотою. І де, і з якого отруйного джерела зачерпнув і засвоїв п. Бруні цю ненатуральну манеру? Невже це єдине бажання — бути оригінальним так страшно спотворило твори

невтомного Бруні? Жалюгідне бажання. Сумний наслідок. І ця людина мріяла ще зрівнятись з Карлом Великим (так звичайно називав Брюлова В. А. Жуковський)!

Один мій знайомий, не маляр і навіть не завзятий, а так собі звичайний аматор мистецтва, дивлячись на “Покрову Божої Матері”, образ Бруні в Казанському соборі, сказав, що коли б він був матірю цієї негожої дитини, що валяється на передньому плані образу, то він не те що взяти на руки, — боявся б підступити до цього маленького кретина. Заввага надзвичайно справедлива і влучно висловлена. А “Мідний змії” його? Це — юрба бридких і найнезугарніших акторок та акторів. Я бачив цей образ, коли ще він був тільки підмальований, і він пройняв мене жахом. Прикре, та все таки вражіння! Викінчена ж, ця величезна картина не викликала в мені навіть і цього прикрого почуття. Але ж ціль її була знищити “Останній день Помпеї”. Колосальний, та ба! — невдалий намір.

11 [липня]. О півночі перемінився вітер. Відійшов до норд-весту. Я налюбувався, як зникають хмарки, і ліг спати. Прокинувся до схід сонця. Небо було чисте. Тільки одна-єдина зірочка, як алмаз, горіла високо на сході. Це, мабуть, Аврора. Сонце не встигло виглянути з-за обрію, як вона щезла. Я весело взявся за свій чайник. І коли все було готове для мого ранішнього самотнього бенкету, я оправив уважно перо, розгорнув свій журнал і, як той мовляв, півбукви не міг написати, так мені раптом стало весело! І я, напившись чаю і наслуховавшись щебетання веселих ластівок, пішов до форту замовити торбу для сухарів та взяти другий том Лібельта. Зайшов до Мостовського; він мені запропонував шклянку чаю, від якого я не мав сили відмовитись, бо чай був із цитриною — нечувана радість у цій пустині. Підчас чаювання він розповів мені, що почалось слідство над нареченими. Слідство почалось медичним оглядом нареченої, як ведеться, в присутності свідків. При цьому лікар Нікольський пустив дотеп, усталивши, що молода — нерозтлінна, що дало привід до масних жартів над нареченим. Гидота!

Замовивши торбу для сухарів, я остаточно спакував свою мізерію, взяв другий том Лібельта і три останні цигари з тих 25 цигар, що прислав мені Лазаревський разом із сепією. Чудові цигари, справжні гаванські. Вернувшись на город, я, як звичайно, до обіду лежав під своєю улюбленою вербою й читав Лібельта. Сьогодні й Лібельт мені видався поміркованим ідеалістом і більше схожим на людину з тілом, ніж на безтелесого німця. В одному місці він (звичайно обережно) доводить, що воля й сила духа не може проявлятися без матерії. Лібельт рішуче покращав у моїх очах. Та все ж таки він школяр. Він пренаївно доводить наявність всемогутнього Творця всесвіту у всьому видимому й невидимому нами світі. І так клопочеться про цю стару, як світ, істину, немов би це його власний винахід.

За обідом було веселіше, ніж звичайно. Комендант кпив з моїх зборів у похід; інші йому вторували більш-менш увічливо; але взагалі вся компанія була, як кажуть, у своїй тарілці. По обіді я, також, як звичайно, заснув під своєю фавориткою-вербою. А надвечір одягнув чистий китель, солом'яного саморобного бриля та й пішов на туркменські “бакчі” (баштани) і, не зважаючи на вбогість зелені, мені й бакчі сподобались. Я зайшов до господарів в аул. Коло кибіток гралися з козенятами голі, смугляві діти; в кибітках верещали жінки, мабуть лаялись, а за аулом чоловіки творили свій намаз перед заходом сонця. Вечір був тихий, світлий. На обрії чорніла довга смуга моря, а на березі його горіли

в червонястому сьайві скелі, і на одній із скель блищали білі стіни другої батареї й цілого форту. Я милувався своєю семилітньою вязницею. Вертаючись на город, натрапив я на стежку, на вже засохлому болоті якої виднілись відбитки мініатюрних дитячих ніжок. Я любувався й слідкував за цим дрібненьким дитячим слідом аж поки він зник у степовій поляні разом із стежкою. На город прийшов я до вечірнього чаю і почастивав Іраклія Олександровича (коменданта) й Миколу Єфремовича [Бажанова] (завідувача півшпиталу) своїми заповідними цигарами й сам запалив останню. Всі, почавши від Наташеньки, немало були здивовані, побачивши, що в мому обличчі стирчала й курилася цигара, а нянька Авдотя, уральська козачка, та зовсім у мені розчарувалась. Вона до цього часу гадала, що я принаймні “часовенный”, а я такий самий еретик “щепотникъ”, як і інші. Всі ж взагалі вважали, що мені цигара до лица і що з цигарою в зубах я подібний до вояжера порядного тону. Такого влучного порівняння я й не думав заперечувати і думкою перелітав на чардак пароплаву “Меркурія” чи “Самолета”, а за скромну “расшиву”, за бурлацькі пісні, за перекази про Стеньку Разина забув і думати.

Ужъ сколько разъ твердили міру,
Что леть гнусна, вредна; все не впрокъ.

Запаморочений лестощами, я всупереч своєму звичаєві і, розуміється, на шкоду шлункові, не мав сили відмовитися від пельменів. Пельмені були по-мистецькому зготовані, і я віддав їм невдавану пошану. По вечері я довго прохожувався навколо городу і, звільняючись потроху від впливу амбіції, привів нарешті свій гордий дух до нормального стану та тихо заспівав гайдамацьку пісню:

Ой, поїжжає по Україні та козаченько Швачка...

Від цієї улюбленої моєї пісні я непомітно перейшов до другої, не менш улюбленої:

Ой, ізійди, зійди ти, зіронько та вечірняя...

Ця меланхолійна пісня нагадала мені той вечір, коли я й молода дружина Кулішева співали на два голоси цю чарівну пісню. Це було другого дня після їх весілля, в фатальному 1847 році. Чи побачу я цю прекрасну бльондинку? Чи заспіваю з нею цю сердечну пісню?

Спомини мене заколисали, я солодко заснув. І бачив у сні Новгород-Сіверський (мабуть, унаслідок недавнього читання “Алексѣя Однорога”). По вулиці їздили в старосвітському величезному берліні величезні руді п'яні ченці, і між ними опинився мій тверезий друг Семен Гулак-Артемівський. Це все пельмені так наметаморфозили.

12 [липня]. Одинадцятим нечітним, але щасливим для мене числом скінчився перший місяць мого журналу. Який добрий геній підшепнув мені тоді цю думку? Ну, що б я робив напротязі цього минулого, без краю довгого місяця? Хоч і це зайняття мимохідне, та все таки воно відбирає у невідчепної нудьги кілька годин дня. А це тепер важлива для мене

послуга. Перші дні не подобалась мені ця робота, як не подобається всяке діло, поки ми його собі не засвоїмо, не змішаємо з нашим насušним хлібом. Спочатку я брався за свій журнал, як за обов'язок, як за “пунктики”, як за рушничні вправи. А тепер, і особливо від того щасливого дня, як придбав я собі мідний чайник, журнал для мене став необхідний, як хліб із маслом до чаю. І якби не це нестерпне чекання, [не] ця тяжка бездіяльність, мені б і на думку ніколи не спало завести собі цю еластичну меблю, на якій я тепер щоранку так безтурботно відпочиваю. Справедливо кажуть: лихо не без добра.

Сьогодні вранці, записавши щасливе одинадцяте число, я задумав покуштувати шинки власного виробу. Для цього я випив фундаментальну чарку горілки, закусив молодою редькою, потім уже приступив до власного виробу. Виявилось, що шинка дуже добра, свіжа, не вважаючи на те, що заготовлена ще в січні місяці. Першого січня цього року дістав я перший радісний лист із Петербургу від графині Толстої. І з того самого дня почав лаштуватись у дорогу. З огляду на те, що подорожувати мені треба було — може й тепер ще буде треба — срібними берегами Уралу, де благочестиві уральці, а особливо уралки, нашому братові [не] старовірові води напитись не дадуть, я й припас на тяжку дорогу цей необхідний вужений виріб. Не знаю, чим захоплюється в уральцях цей статистик-гуморист і в додаток брехун Небольсін? Бруднішого, брутальнішого за цих запеклих старовірів я нічого не знаю. Сусіди їх, степові дикуни — киргизи, в тисячу разів привітніші, ніж ці прямі нащадки Стеньки Разіна. А згаданий брехун захоплений їх громадським життям і вигаданою гостинністю. Певне йому п'яному в брудній корчемці якийсь Железнов диктував статейку під заголовком “Уральські Казаки”, а він під веселу руку записав та ще й присвятив В. І. Далеві. Безсумнінні, шкідливі і врешті підлі такі списувачі!

Покуштувавши дорожнього продукту та признавши його за більше ніж задовільний, я, самовдоволений, заспокоївся під своєю фавориткою-вербою і взявся за Лібельта. Він сьогодні мені зовсім подобається. Або він і справді хороший, або він мені тільки здається таким через те, що мені ось уже другий день навіть зовсім непривабливі речі видаються привабливими. Блаженний стан! Лібельт, наприклад, дуже справедливо завважає і коротко, артистично та ясно висловлює цю, щоправда, не так уже молоду на вигляд істину, що релігія у стародавніх і нових народів завжди була джерелом і двигуном красних мистецтв. Це правда. А ось це вже не зовсім: він, наприклад, людину-творця в ділі красних мистецтв взагалі, зокрема й у малярстві, ставить вище за натуру. Тому, мовляв, що природа діє в визначених їй незмінних межах. А людина-творець — нічим не обмежена у своїй творчості. Чи не так? Мені здається, що вільний артист остільки ж обмежений природою, що його оточує, оскільки природа обмежена своїми вічними, незмінними законами. А нехай спробує цей свобідний творець на волосинку відступити від вічної красуні-природи, то він стає боговідступником, моральним виродком, подібним до Корнеліуса й Бруні. Я не кажу про дагеротипне наслідування природи. Тоді б не було мистецтва, не було б творчості, не було б справжніх малярів, а були б тільки портретисти на зразок Зарянка.

Великий Брюлов одної rischi не дозволяв собі провести без моделі. А йому, як сповненому творчої сили, це, здавалось би, було дозволене. Але він, як палкий поет і глибокий мудрець-серцезнавець, зодягав свої високі, світлі фантазії в форми непорочної,

вічної правди. І тому саме його ідеали, повні краси й життя, здаються нам такі милі, такі близькі, рідні.

Лібельт сьогодні мені зовсім подобається. Десять літ я, крім степу й казарми, нічого не бачив і, крім салдатської рабської мови, нічого не чув. Страшна, вбийча проза. І тепер випадковий розмовник Лібельт — найчарівливіший мій співбесідник. Щира, сердечна моя подяка унтер-офіцерові Куліхові.

Як почався приємно, так приємно і скінчився для мене цей другий день. Вечір був тихий, прекрасний. Для моціону я двічі обійшов форт. Почав був і третій обхід, але біля другої батареї спинив мене уральський козак своєю старовинною піснею про Ігнашу Степанова сина Булавіна. Перший рядок пісні мені надзвичайно подобається:

Возмутился наш багюшка
Славный, тихий Донъ
Отъ верховица
Вплоть до устьяца.

Ця пісня властиво донська, але вона засвоєна й уральцями, як братами з походження. Я чимало здивувався, почувши вперше тут цю пісню, бо уральці, що приїздить сюди на службу, здебільшого народ бувалий у Москві й у Петербурзі і співають усе модні ніжні романси, запозичені ними в салонах “на Козихъ” та в Міщанських і Подячеських улицах. Тому я дуже здивувався, почувши цього відступника від закону моди.

Любо слухав я незримого співака, поки він заговк і, мабуть, заснув, а слідом за ним так само мудро повівся й я. На світанку приснилося мені, нібито до Новопетровського форту приїхав фельдмаршал Сакен укупі з другом своїм, митрополитом київським Євгенієм і наказав мені прийти до себе. Але тому, що в мене не знайшлося салдатського одягу, крім шинелі, та й та без еполет, то, поки нашивали еполети, я прокинувся й сердечно радів з цієї невдачі.

13 [липня]. Сьогодні субота; вітер усе той самий — норд-вест. Це добре. Значить, хоч не-хоч човен мусить дочекатися оренбурзької пошти. Що ближче до мене ця радісна подія, то нетерпеливіший і боязкіший роблюся. Сім тяжких літ у цьому безвихідному засланні не видавались мені такі довгі й страшні, як ці останні дні іспиту. Але все від Бога. Приглушивши в собі в міру можливості цей отруйний сумнів, я взявся за свого незмінного друга Лібельта і з насолодою порозмовляв із ним до самого вечора. Увечері пішов я знов до другої батареї, сподіваючись почути вчорашнього Бояна. Але вчорашній Боян обдурив мої сподівання. Я вернувся на город, поклався під своєю заповідною вербою і — сам не знаю, як це сталося — заснув і прокинувся вже вдосвіта. Рідка, надзвичайна подія! Такі дні й такі події я повинен заводити до своєї хроніки, бо я взагалі мало спав, а останні дні сон мене зовсім покинув.

14 [липня]. Сьогодні неділя. Вітер усе той самий. Чи не час відійти до норд-осту? О, як би він мене порадував, коли б хоч до завтра відійшов. Краще рішучий удар обуха, ніж тупа деревяна пила дождання.

В полудень вітер подужчав і відійшов до норду. Добрий знак. Сьогодні третя доба, як

я не відвідував вертепу мерзот, себто форту. І це тепер моє єдине щастя, що я безкарно можу так переховуватись. І щоб іще добу не бачити незграбної декорації вертепу та його п'яних розбійників, я не поголився й не пішов на службу Божу. А надвечір, уникаючи зустрічі з тими самими розбійниками (вони святами мають звичай порушувати спокій мешканців городу), я, натягнувши чистий, білий чехол на кашкет та поклавши в кишеню огірок і редьку, пішов до Філемона й Бавкіди. Філемон, всупереч своєму звичайному настроєві, був не в доброму гуморі. І Бавкіда, всупереч своїй постійній усмішці, була теж не в доброму гуморі і навіть не показала мені свого нового солом'яного капелюха, про якого я чув стороною. Я згадав приказку: “не в пору гість — гірше за татарина” і взявся за кашкет. Але Філемон спинив мене, просив сідати і також просив свою сумну Бавкіду подати на пробу недавно одержаного з Астрахані варення, а сам приніс кухлик холодної води і після першої апробації розповів мені своє горе. Необережний чи зажерливий лоцман, що взявся приставити йому товар із Астрахані, навантажив свій хисткий човен так важко, що за першого свіжого вітру мусів половину вантажу викинути в море. На лихо Філемона й Бавкіди, їх крам лежав на чардаку і складався із двох скринь хмільних напоїв і 30 мішків борошна і, звичайно, перший полетів за облавок. Зацілів тільки нікчемний дрібязок, як наприклад: варення, цитрини, солені огірки й солом'яний капелюшок. Щира розмова, наче сповідь, потішає наше зажурене серце. Старенькі, розповівши мені про лихо, що їх спіткало, прийшли до свого нормального стану. Філемон простодушно почав брехати про якийсь бій із французами в 1812 році, а Бавкіда показала мені капелюх і навіть мантильку та, на прощання, подарувала мені цитрину, з якою я маю радість сьогодні, себто в понеділок, пити чай, записуючи цю візиту й сумну подію, що сталася на шкоду торгівлі моїх Філемона й Бавкіди.

Учора, як я сьогодні довідався, не вважаючи на те, що була неділя й гарна погода, ніхто з тих, що мають офіцію, не з'являвся на городі. Дивна, незрозуміла антипатія до пахучої зелені! Вони воліють куряву й нестерпну смердючу духоту в форті, ніж холодок, квіти і свіжу зелень на городі. Незрозуміла затверділість органів. Справжні суворі сини Беллони. Одне, чим я можу витолкувати собі цей брак нюху й зору в суворих дітей Беллони, — це всепереможна владичиця горілочка. На городі, бачте, хоч і можна пропустити чарочку, другу, бо сам комендант частує, та не можна налігатись як слід. Не тому, що це було б непристойно, а тому, щоб не опинитися в Калабрії, себто на гавптвахті. То що ж, справді, за приємність одвідувати город? Чи не краще вдома нишком налігатись так, щоб в очах позеленіло. Оце тобі й город із квітками та пахощами!

Незалежно від цієї глибокої політики москаль має прирощену антипатію до зелені, до цієї живої блискучої ризи усміхненої матері-природи. Московське село це, як висловився Гоголь, навалені купи сірих колод із чорними дірами замість вікон. Вічна грязюка, вічна зима! Ніде пруточка зеленого не побачиш, а побіч непрохідні ліси зеленіють. А село ніби навмисне вирубилось на великий шлях з-під тіні цього непрохідного саду, простяглося у два ряди біля великого шляху, вибудувало заїзди, а на відшибі — каплицю й шиночок, і йому більш нічого не треба. Незрозуміла антипатія до краси природи.

На Україні зовсім не те. Там село й навіть місто сховали свої білі привітні хатки в тіні

черешневих і вишневих садків. Там убогий, неусміхнений мужик сповив себе пишною, вічно усміхненою природою і співає свою журливу, сердечну пісню в надії на кращу долю. О, мій бідний, мій прекрасний, мій любий рідний краю! Чи скоро я зідхну твоїм цілющим, солодким повітрям? Милосердний Бог — моя нетлінна надія.

15 [липня]. Вітер усе той самий — норд. Хоч би на одну чверть румба відійшов до осту, — все б мені легше було. Впродовж двохлітнього плавання по ще недосліженому Аральському морі я ані разу не глянув на компас, а за ці останні без краю довгі дні й ночі я вивчив його в усіх найменших напрямках. О вітре, вітре! якби ти міг співчувати моєму невсипущому лихові, ти б іще позавчора відійшов до норд-осту! І сьогодні я вже сидів би з олівцем у руці на чардаку — аргонавтом татарського корабля, що йде до берегів Колхиди, себто до Астрахані, і востаннє рисував би краєвид своєї тюрми. Добре, якби так, а як інакше, — тоді що? Тоді я й сам не знаю — що...

Вчора ввечері обійшов я двічі форт і, прийшовши на город, приліг утомлений під своєю заповідною вербою з твердим наміром подрімати хоч із півгодини. Я вже другу добу очей не стулюю. Але Морфей, як звичайно, зрадив мене, і я лежав собі під вербою й неуважно слухав балачки городників, що недалеко від мене розташувалися на травиці. Серед них був уральський козак, він саме й керував розмовою чи балачкою. Після всяких випадків, що сталися з оповідачем підчас різних походів, звів він розмову на чаклунів, мерців і, нарешті, на самогубців. Він оповів історію про якогось самогубця, що мене зовсім не цікавила; але мене зацікавило релігійне повір'я уральських козаків про душу самогубця, яке він при цій нагоді розповів. Самогубця ховають без жадних церковних обрядів і не на спільному цвинтарі, а виносять геть у поле й закопують, як падло. У поминальні дні родичі нещасного або просто добрі люди виносять і посипають його могилу пашнею: житом, пшеницею, ячменем і іншим для того, щоб пташки клювали це зерно й молили Бога про відпущення гріхів нещасному. Яке поетично-християнське повір'я!

За моєї пам'яті на Україні на могилах самогубців відбувався не менше поетичний і справді християнський обряд, та його, як обряд поганський, наказали знищити наші вищі, освічені пастирі.

На Україні самогубців ховали також у полі, але конче на роздоріжжі. Протягом року, хто йшов чи їхав повз нещасного покійника, повинен був щонебудь кинути на його могилу, — хоч рукав сорочки відірвати й кинути, як не було чого іншого. Через рік, у день його смерті, а частіше в Клечальну суботу (напередодні Зелених Свят) сміття, що назбиралося, спалюють, як очищальну жертву, правлять панахиду і ставлять хрест на могилі нещасного.

Чи може бути чистіша, вища, Богові миліша молитва, як молитва за душу грішника, що не покався? Релігія християнська, як ніжна мати, не відкидає навіть і злочинних дітей своїх. За всіх молиться і всіх прощає. А представники цієї кроткої, повної любови релігії відкидають саме тих, за яких повинні б молитись. Де ж любов, заповідана нам на хресті нашим Спасителем чоловіколюбцем? І що поганське знайшли ви, лжевчителі, в цій християнській жертві всепрощення?

У Требнику Петра Могили є молитва, що освячує наречене, або хрестове братство. В новішому Требнику цю справді християнську молитву замінено молитвою про вигнання

нечистого духа з одержимого цією вигаданою хворобою і про очищення начиння, запаскуженого мишею. Це навіть і не поганські молитви. Богомудрі пастирі церкви до девятнадцятого віку намагаються прищепити дванадцятий вік. Пізенько схаменулись.

Туркмени й киргизи святим своїм (“ауліє”) не стовлять таких пишних “абу” (гробниць), як “батирям”: на труп святого вони навалюють безформну купу каміння, накидають верблюжих, кінських і баранячих кісток — останки жертв. Ставлять високу деревяну віху, іноді увінчану списом, обмотують цю віху різнокольоровим лахміттям, і на цьому кінчається замогильні почесні святому. Грішникові ж, відповідно до багатства, що він залишив, ставлять більш або менш пишну гробницю. Проти гробниці на двох невеликих оздоблених стовпчиках ставлять каганчики; ближчі родичі в одному ночами палять баранячий лій, а до другого вдень наливають води для пташок, щоб вони, напившись води, помолились Богу за душу грішного й любого небіжчика. Мовчазна, поетична молитва дикуна! А наших освічених архипастирів, мабуть, огорнув би сумнів щодо її чистоти та величності, і вони заборонили б [її], як поганське блюзнірство.

16 [липня]. Після заходу сонця заштиліло, і в першій годині ночі вітер піднявся від зюд-осту, вітер тихий і рівний, саме такий, якого треба нашому поштовому човнові. Дочекавшись світанку, я вдерся на найвищу прибережну скелю і просидів там, аж доки мені схотілось їсти, себто до полудня. Не побачивши на обрії ні заповідного, ні якого іншого вітрила, я, зажурений, прийшов на город і, дожидаючи обіду, взявся за свою подорожню шинку. Вужений продукт мій з кожним днем зменшується. Ще кілька днів дождання, — і від нього зостануться ні до чого не придатні руїни. Добре, як я поїду через Астрахань. Там є крамниці сарептських колоністів, а між ними, мабуть, і ковбасні; без ковбаси німець і дня не проживе; отже, вужений продукт можна поповнити. А що, як доведеться прогулятися через Гурев та Уральське злачними і срібними берегами благочестивого Уралу? що тоді? Апетит — у торбу, а зуби — на полицю. Або, уникаючи голодної смерті, удавати ворожбита, а найліпше — мученика за віру, розстригу попа. Тоді, як по щучому велінню, все зявиться перед тобою, починаючи від каймака та джурмиці і кінчаючи “свальнымъ” гріхом. Мати єдину дочку свою запропонує святому мученикові за віру для нічної розваги. Гидко! Гірше всяких поган!

1848 року, після трьохмісячного плавання по Аральському морі вернулись [ми] до гирла Сир-Дарі, де мали зимувати. Коло форту на острові Кос-Аралі, де стояли залогою уральські козаки, ми вийшли на берег. Уральці, побачивши мене з широкою, наче лопата, бородою, зараз узяли на розум, що [це] напевне мученик за віру. Тої ж хвилини донесли своєму командирові, осаулові Чарторогову. А той, не буди дурний, закликав мене в очерет та й бух передо мною навколішки: — “Благословіть, — каже — пан-отче. Ми — каже — вже все знаємо”. Я, теж не буди дурний, догадався, в чому річ, розмахнувся та й познаменував [його] старовірським хрестом. Захоплений осаул поцілував мою руку і ввечері справив нам такий бенкет, що нам і не снився.

Незбаром після цього казусу, вже зголивши бороду, подався я до Раїму, тоді головного форту на березі Сир-Дарі. У Раїмі зустріли мене уральці з погамованою радістю. А начальник їхнього відділу, полковник Марков, теж не буди дурний, попросивши в мене благословення, запропонував мені 25 карбованців, від яких я нерозважливо відмовився.

І цією, на їх думку, безприкладною безкорисливістю спонукав благочестиву душу старого висповідатися потай у табуні, в кибітці, та, якщо буде змога, запричаститися під такого безприкладного пастиря, як я.

Щоб не набратися клопоту з цими сивими безприкладними дурнями, я яко мога швидше покинув форт і вже акуратно, двічі на тиждень, голю собі бороду. Якби ця дурна і смішна подія сталась десь на берегах Уралу, де були б [і] жінки, я не відчепився б так легко від цих бузувірів. Увесь фанатизм, уся ця мерзота гніздиться в їх розпусних дочках і жінках. В Уральському тюрма завжди напхана втікачами-салдатами, їх ніби-пресвитерами. І не дивлячись на очевидні докази, вони благоговіють перед цими розбійниками й волоцюгами. І це не прості, а почесні рангові козаки. Незрозуміла зашкарубілість!

Після полудня вітер відійшов до зюд-весту. Просто в чоло поштовому човнові.

17 [липня]. Вітер усе той самий, наче заворожений. Надвечір у напрямі Астрахані на обрії показався пароплав. У форті заметушилися, побачивши це несподіване явище, а особливо капітан Косарев із своєю почесною вартою та ординарцями. Але кого несе пароплав? Ніхто напевне не знає. Але всі, навіть найпоміркованіші фантасти, догадувались, що коли не великого князя Костянтина Миколаєвича, то неодмінно адмірала Васілева, астраханського губернатора. Останнього здогаду чи припущення капітан Косарев спочатку й слухати не хотів, але, вважаючи на доводи свого вченого друга, лікаря Нікольського, про неможливість такої чисто історичної події в такому темному кутку імперії, як наш форт (учений муж підкріпив свою думку історичними фактами, зазначивши, що після Петра Великого [ніхто] з членів царської родини не відвідав не тільки півострова Мангишлака, а навіть і славного портового міста Астрахані, — проти цього аргументу сказати було нічого), — все таки догадливий капітан Косарев викрутився і сказав: — “Ну що ж, хоч і не великий князь, то, принаймні, губернатор, — все ж особа з генеральським титулом, і почесна варта – необхідна”. На таке нібито й просте слово навіть і вчений муж сягнув до кишені за запереченням. та ба! поки вчений ескулап корпався у своїй розумовій кишені, таємничу загадку було розгадано: прибіг козак із пристані і доніс комендантові, що на пароплаві, крім його командира, лейтенанта Поскочина, нема нікого. Гора привела мишу.

Комендант послав тарантас по командира пароплаву і звелів його просити до себе на город. А я, щоб мій похід до форту не був даремний, зайшов до казарми й поголився. Потім зайшов до Мостовського. Посміявшись з того, що сталось, ми з нагоди такої самої події, що трапилась 1847 року в Орській кріпості, перейшли на розмову про Орську кріпость, як йому, так і мені добре памяту. І Мостовський своїм немальовничим стилем так мальовничо описав цю немальовничу пустинну кріпость, що я його заслухався. І перші темні дні моєї неволі просвітлили й усміхнулись у моїх споминах. Невже й для теперішнього мого становища прийде колись світлий усміхнений спогад? Факт перед очима, а проте — не віриться.

У дев'ятій годині ввечері вернувся я на город і застав іще моряків, що галасливо залицялися до комендантші. Але мені так остогидли ці пусті хвальки-астраханські моряки, що я, зачувши здалека їх гучні голоси, зробив півкруга вправо і, поки подали вечірній

сигнал, обійшов форт навколо. Несвоєчасна прохідка втомила мене і передчасно, на велику мою втіху, поклала спати, за що я в душі подякував чемним астраханським морякам.

Сон мій, однак, не був такий спокійний, як я сподівався. Вночі я кілька разів прокидався і стежив за вітром. Перед світанком вітер стих, і я в надії на його несталість заспокоївся й заснув. Снилися мені Куліш, Костомарів і Семен Артемовський. Ніби я зустрів їх у Лубнях підчас успенського ярмарку. Куліш і Костомарів були в звичайних, а Артемовський в якомусь театральному вбранні. В цьому фантастичному одязі він представлявся Петрові Великому, а я тут таки малював Кулішеві молодого сліпого лірника в тирольському вбранні. Продовженню цієї нісенітничі перешкодив мій послужливий “дядька”. Він приніс мені на город новий китель і розбудив мене, за що я його нагородив великим огірком і редькою.

Вітер не зрадив моїх надій. На ранок відійшов до зюд-осту. Пароплав уранці вийшов із пристані й попрямував до Кизляру. Я провів його очима до обрію, взявся за свій чайник і потім за журнал.

18 [липня]. Скінчивши оповідання про вчорашню подію, я [подумав] про чарку горілки та про невеличкий шматок шинки, аж ось присилає за мною Бажанова й просить на чашку кави. Мені в те й грай. Пішов я. Прихожу. Тут і комендантша. Після привітання мова почалась про вчорашніх гостей. Я запитав про ціль їх короткого перебування на наших берегах. І на просте моє питання дістав відповідь досить кручену й переплетену, як звичайно, недоречними відступленнями. Одне слово, я вислухав із милих уст такі теревені, що їх не всякому доведеться почути й у модному сальоні. Гостей було не двоє, як я гадав, а п'ятеро; крім моряків — командира пароплаву та його штурмана, дуже освіченої (як казали оповідачки) молодої людини, ще троє цивільних: двоє вчених, а третій — лікар; [оповідали] теж, що пароплав ходить біля наших берегів для якихось дослідів і що цивільні вчені, мабуть, не вчені, а просто політичні шпиги, бо говорили все про вплив на тутешню Туркменську орду. Один із них, молодший, блондин із довгим волоссям á la мужик, може й справді вчений, бо вкупі з Данилевським та іншими брав участь в експедиції Бера. І що він так само, як і Бер, збирає степовий полин та інші трави, і що питав про мене, але так двозначно, що милі розмовниці навіть посередньо не зуміли задовольнити його цікавості. І, як я здогадуюсь, спритно замявши це, на їх думку, дразливе питання, вони, як звичайно, перевели свою балаканину до Астрахані, просто на перські крамниці з канаусом та ішими недорогими матеріялами.

Коли це була хоч трохи порядна людина, то якої думки була вона про наш бомонд, про сметанку тутешнього дамського товариства? Забрехала, прокисла сметанка!

Зібравши такі певні відомості про вчорашніх таємничих гостей, я, звичайно, перестав про них думати і до самого обіду лежав під вербою та читав Лібельта. Про вітер я також намагався не думати. Він із мене душу висотає, цей проклятий зюд-вест! Хоч би на одну добу, на півдоби відійшов він до осту, і я — вільний. Нестерпна мука!

За обідом знов розпочалась розмова про таємничих мандрівників, і, завдяки комендантові, загадкова подія наполовину виявилась. Серед учорашніх гостей не було головного причинця всієї цієї метушні, а саме астронома, що зостався на пароплаві й

робив обчислення. Звіздочота цього прислав гідрографічний департамент перевірити на берегах Каспійського моря астрономічні пункти, означені минулого року якимсь не геть то тямущим звіздочотом. Ось справжня ціль, для якої несподівано прийшов пароплав до нашого берега. А два мужі, що зробили честь своїми відвідинами городів та його милим мешканкам, [но хто інші,] як: один — урядовець (нібито політичний агент), що їхав на службу до гебрійського міста Баку, а другий — учитель словесности в астраханській гімназії, що користувався вільним вакаційним часом, і трохи чи не земляк мій, бо передав мені привіт через тутешнього плац-адютанта, за що я йому сердечно вдячний.

Таємнича подія, на велике здивування наших романічних дам, виявилась дуже просто й навіть прозаїчно. Але новина, що її оповів комендантові урядовець, що плыв до Баку, мені здається просто вигадкою майбутнього великого адміністратора. Він оповів, і то навіть із подробицями, що утворилась комерційна компанія пароплавства по Каспійському морі на основах Трієстського Ллойду, і що вона вже закликає морських офіцерів служити на своїх пароплавах із правом підвищення в ранзі, і що вже призначено трьох директорів, і що він, оцей майбутній великий адміністратор, їде до Баку зайняти місце помічника при директорі, якомусь бароні Врангелеві, з платнею 1500 карбованців сріблом на рік. Що буде робити цей Ллойд на Каспійським озері? І яку справу довірить цьому помічникові директора, випущеному в цьому році (як він каже) із петербурзького університету?

По заході сонця вітер відійшов до зюд-осту але тихий, безнадійний. Чи скінчиться, нарешті, це паскудне животіння, це одноманітне записування найодноманітніших нескінченних днів?

19 [липня]. По заході сонця вітер подужчав і відійшов до норду. Зрадівши такому несподіваному явищу, я почав ходити круг форту і, поки подали сигнал, обійшов чотири рази. Отже, я зробив 12 верстов, не присідаючи. Прохідка чимала, але я ані на крихту не відчув утоми. Ніч місячна, прекрасна, і я не переніс свого табору до альтанки, зоставивши його під вербою, щоб зручніше було стежити вітер за флюгером, що крутився на голубнику. У форті годинник продзвонив 12-ту. Вітер не перемінився й не ослаб. Добрий знак. У надії на добрий знак я задрімав і на крилах чарівника Морфея [перелетів] до Орської кріпости і в якійсь татарській халупі знайшов М. Лазаревського, Левицького та ще якихось земляків, що грали на скрипки та співали українських пісень. Я прилучив свій тенор до капелі, і ми співали влад і дружно:

У степу могила з вітром говорила.

Не скінчивши цієї пісні, ми почали другу, а саме “Петруся”, і я так голосно проспівав вірші:

Люблю, мамо, Петруся,
Поговору боюся...

що капеля замовкла, а я на останній ноті прокинувся. Пробуркавшись од цього

солодкого сну, я подивився на флюгер: вітер, слава Богу, все той самий, не змінився. Покрутився, прочитав скільки памятаю віршів із пісні про щасливого, білолицього суперника Гриця й знов заснув, благаючи [М]орфея продовжити перерваний милий сон.

Морфей сповнив мою молитву, та не цілком. Він переніс мене до якогось східнього міста, пообтиканого, як голками, високими мінаретами; в тісній улиці цього східнього міста буцімто зустрічаю ренегата Миколу Еваристовича Пісарєва в зеленій чалмі і з довгою бородою. А безрукий Бібіков і поруч нього Софія Гаврилівна Пісарєва сидять на балконі і теж у турецьким убранні. Вони щось говорили про київський пашалик. Але мені на лице стрибнула холодна жаба, і я прокинувся. Перенісши одр свій до альтанки, я знов був скорчився під шинелею, але, хоч як намагався заснути, — не міг. У мене саме снувався перед очима ренегат Пісарєв із своїм всемогутнім протектором і з своєю бездушною красунею-дружиною. Де він? Що тепер з цим геніяльним хабарником і з його ціломудреною помічницею? Я чув тут уже, що його з Києва перевели до Вологди на цивільного губернатора і що в Вологді якийсь підлеглий йому урядовець публічно в церкві підчас служби Божої дав йому поличника. І після цієї воїстину урочистої сцени так голосно викритий хабарник невідомо куди подівся.

Дожидаючи ранку, я на цьому важеному фундаменті збудував кістяк поеми на зразок “Анджело” Пушкіна, перенісши місце дії на схід, і назвав її “Сатрап і Дервіш”. За кращих обставин я таки виконаю цей удатно запроєктований план. Шкода, що я кепсько володію російським віршем. А цю оригінальну поему треба написати конче по-російському.

Маю ще на запас один план, заснований на події в оренбурзькій сатрапії. Чи не додати його, як яскравий епізод, до “Сатрапа й Дервіша”? Не знаю тільки, як мені з жінками бути. На сході жінки — безсловесні невольниці. А в моїй поемі вони повинні грати перші ролі. Їх треба вивести, якими вони й справді були, — німими, бездушними спружинами ганебної дії.

Якби я знав, що ця оскубана “Ластівка” (назва поштового човна) не принесе мені волі, я ще сьогодні забрався б до діла всупереч приказці: тихше їдеш, далі будеш.

Поки я записував свої сни, вітер відійшов до весту, і “Жайворонок” (другий поштовий човен) на всіх вітрилах полетів до Гурєва. Нестерпний вітер, томлива невідомість!

20 [липня]. Св. Іллі. Ілля — волохатий, так описується його в Біблії. Мабуть, цей біблійний цинік був неписьменний, бо не залишив після себе, як інші пророки, писаного пророцтва. Палестинські магометани (якщо вірити Норову) його так само почитають, як і жиди та християни.

Св. Іллі. Іллінський ярмарок у Ромні. Тепер, здається, в Полтаві. 1845 року я випадково бачив це знамените торжище. Три дні поспіль ковтав порох і валявся в шатрі покійного Павла Вікторовича Свічки. Сам він себе називав тільки недогарком великої свічки, і то лойовим недогарком. Це був син того самого полковника Свічки, що жартома закупив підчас контрактів у Києві все шампанське вино без жадної комерційної цілі, а так, щоб пошити в дурні польських панів, які приїхали до Києва з єдиною метою — погуляти. А в своєму містечку Городищі (Пирятинського повіту) він поставив рогачку, щоб не пропускати нікого — ні тих, що йдуть, ані тих, що берлином їдуть, не нагодувавши їх донесхочу та не напоївши “до положенія риз”. Натурально, що після таких жартів од

великої свічки залишився ледве маленький недогарок, та й той хутко погас. Земля тобі пером, мій благородний друже!

Тоді ж таки я вперше бачив геніяльного актора Соленика в ролі Чупруна (“Москаль-Чарівник”). Він видався мені натуральніший і делікатніший за незрівняного Щепкина. І московських циганів теж таки я вперше й востаннє чув і бачив, як вони пописувалися перед ремонтерами та іншою пяною публікою і як, наприкінці свого дико-брудного концерту, вони хором проспівали:

Не пылитъ дорога,
Не дрожатъ листы.
Подожди немного,
Отдохнешь и ты,

натякаючи цим своїм пяним протекторам, що їм теж не шкодило б відпочити трохи та набратися сили для завтрішнього пянства.

Чи думав великий німецький поет, а за ним і наш великий Лермонтов, що їх глибоко-поетичні вірші будуть огидливо-дико проспівані пяними циганками перед собором найп'яніших ремонтерів? Їм і вві сні не снилась ця брудна пародія.

Що ж я ще бачив тоді прикметного на цьому славному торжищі? Здається, нічого більше. Познайомився з розпусним дідком Якубовичем (батьком декабриста) і з його меншим сином Квазімодо, якому дав на слово чести до завтра два півімперіяли, що, звичайно, пропали. Ще познайомився з одним із незліченних членів родини Родзянків. І на третій день мого перебування в Ромні купив якоїсь матерії на камізельку, фунт донського балика і з уже згаданим Родзянком виїхав із цієї баюри на Ромоданів шлях.

Ось і все, що з приводу Іллі я пригадав на дозвіллі про роменський ярмарок.

20-те липня — день, коли я гадав попрощатись із моєю тюрмою. Так написав і Лазаревському, і Кухаренкові, а вітер, ця втілена доля, розпорядився інакше. Що робити? Посидимо ще за морем та підождемо погоди. На Іллю весь день і всю ніч вітер не ворухнувся. Мертва тиша.

21 [липня]. Записавши роменські спогади, я, з нагоди неділі, пішов до форту поголитись і від унтер-офіцера Куліха від першого почув, що в девятій годині ранку прийшов поштовий човен. Поголившись, я, приборкавши серце, вертався на город та, виходячи з форту, зустрів завідувача півшпиталю Бажанова, і він перший привітав мене з Свободою: 21 липня 1857 року в одинадцятій годині ранку.

У першій годині одержав я від Залеського листа з 30 травня.

Від третьої години пополудні до третьої години попівночі пили ми з Фіялковським під вербою чай і цитринівку та навманя прочитали кілька уривків з Лібелята і ствердили, що такі книги пишуть для арештантів, яким навіть Біблії не дають читати. Зауваження досить гостре й майже правдиве, але про це — на дозвіллі.

22 [липня]. З нагоди такої радісної для мене події можна б залишити невеличку прогалину в цій прозаїчній хроніці. Але тому, що в фізичній моїй діяльності, або краще сказати бездіяльності, не настало рішучої зміни і, як здається, раніше 8 серпня не можна

й чекати такої зміни, то, уникаючи повної бездіяльності, а паче — спокусливої цитринівки, я буду, не порушуючи заведеного порядку, щоранку нагрівати свій чайник і день-у-день, наче струнку салдатську шеренгу, вести свій журнал. З безділля і це — рукоділля.

Сьогодні комендант сказав мені, що він не може дати мені перепустки з Новопетровського форту через Астрахань до Петербургу, бо він не має наказу корпусові про моє звільнення. І, якщо такий наказ не прийде з найближчою поштою, то задумана мною мальовнича, спокійна й дешева подорож Волгою не відбудеться. Та цю біду можна направити. В Оренбурзі за допомогою друзів моїх Бюрно і Герна я відновлю свої вичерпані фінанси. Шкода тільки, що непотрібне віддалення від простого шляху примушує мене відмовитися від бажання бачити в цьому році мистецьку виставу в Академії. Спізнюсь. А ще більше шкода, що я мушу відкласти радісне побачення з Лазаревським та іншими моїми земляками-друзями. А ще більше шкода мені, що зовсім зайві 1000 верстов оддалять від мене хвилину найблаженнішого щастя, — хвилину, коли я сердечною сльозою вдячності змочу руку моєї найблагороднішої заступниці графині Настасії Іванівни та її великодушного чоловіка — графа Федора Петровича. О, мої незабутні добродії! Без вашого чоловіколюбного заступництва, без вашого теплого, братерського співчуття до моєї сумної долі, мене б задушив всемогутній Сатрап у цьому безрадісному засланні. Дякую вам, мої заступники, мої визволителі. Вся радість, усе щастя все моє світле майбутнє — це ваше нетлінне добро, мої єдині, мої святі заступники!

Графові Федорові Петровичу я з цією самою поштою напишу листа. О, як би мені не хотілося писати цієї бездушної базгранини, що висловлює саму тільки суху чемність і нічого більше. Графині Настасії Іванівни я не можу тепер писати. Все, що б я не написав їй, не висловить і тіні того захоплено-солодкого почуття вдячності, якого сповнене моє серце і яке я можу вилити тільки сльозами, коли особисто побачуся з нею.

Лазаревському замість листа пошлю ці два зшитки мого журналу, хай читає з Семеном [Артемовським], дожидаючи мене, свого щирого щасливого друга.

На сьогодні — досить. Піду до форту, дістану свіжого чорнила в Куліха, нове перо та паперу для третього зшитку свого журналу. Наступила нова доба в моєму старому житті. Треба, щоб усе було нове.

23 [липня]. Куліх, наділивши мене папером, пером та чорнилом, запропонував мені з собою пообідати, може востаннє. На такий зворушливий аргумент нічого було сказати, і я тим охочіше згодився, що й Фіялковський, веселий і розумний хлопець, також тут трапився і також не відмовлявся від салдатської трапези. Куліх, як каптенармус, до звичайного капусняку та каші додав шматок печеної баранини, я добув із кишені великого огірка (без цих ласощів я не йду до кріпости), а Фіялковський теж дістав із кишені і поставив на стіл пляшку горілки. Не пишно, але з апетитом і так щиро, весело ми пообідали, що дай Боже всім добрим людям так щодня обідати. За обідом і після обіду Фіялковський потішно кепкував з Куліха, з його ранги та особливо з його тепленької посади. Куліх, щоб одчепитися від невичерпного Фіялковського, звернувся до мене з питанням, як мені подобається книжка, що він приніс для мене з Уральського. Я, звичайно, відповів, що дуже подобається. На це Фіялковський страшенно зареготався і

голосно назвав Лібельта звичайним дурнем за те, що він написав таку книгу, Пшевлоцького за те, що він купив цю книгу, а Куліха дубельтовим дурнем за те, що він 500 верстов цю безглузду важенну книгу ніс на своїх плечах. Куліх не в жарт образився за таку безцеремонну критику і зажадав ясных доказів на цей грубіянський наклеп. Щоб утихомирити сварку, що починалась, я запросив приятелів до себе на город пити чай. Запрошення прийнято, і ми пішли під мою вербу. Лібельт лежав у мене під подушкою, і я, дожидаючи чайника, запропонував Фіялковському прочитати вголос сторінку з цього великого твору. Він охоче це виконав. Куліх не повірив тому, що почув. Він думав, що Фіялковський імпровізує і продовжує кепкувати над його тяжкою ношею. Він видер у нього з рук книгу і прочитав сам увесь параграф про фантазію. — “Що?” — запитав Фіялковський наївно здивованого Куліха. — “Пшевлоцький — відповів той — цивілізований дурень, от і все”. Фіялковський почав знову з неменшим завзяттям кепкувати, поки не спинив його своїм приходом спільний наш приятель Кампіоні. Цей безсовісний паниця задля чарки цитринівки не посоромився підійти до нас і привітати мене з визволенням. Ми встали й розійшлись у різні сторони, zostавивши до повного розпорядження непроханого гостя чайник і пляшку з цитринівкою. Чемність за чемність.

Ніч була місячна, тиха, чарівна ніч. Я довго прохажувався по городі. А ніжні наші дами (комендантша й Бажанова), боячись застудитися, сиділи при лойовому недогарку у смердючій киргизькій кибітці і, звичайно, пліткували. Їм би запропонувати естетику Лібельта, що б вони з неї зробили? Напевно папільотки. І це природно. Для матеріяліста, що йому Бог відмовив святого радісного почуття розуміння Його благодаті, Його нетлінної краси, для такої напівлюдини кожна теорія краси ніщо більше, як дурне базікання. Для людини ж, наділеної цим божественним розумом-чуттям, така теорія теж порожня балаканина та ще гірше — дурисвітство. Коли б ці бездушні вчені-естети, ці хірурги прекрасного, замість теорії писали історію красних мистецтв, — у цьому була б очевидна користь. Вазарі переживе цілі легіони Лібельтів.

24 [липня]. Удосвіта пройшов сильний дощ із грозою, і коло городу в загачену балку налилось із камяних ярів стільки води, що можна плавати чималим човном, що ми й спробували з Іраклієм Олександровичем по обіді. Шкода, що в цій лощині піскуватий ґрунт, і вода на поверхні її не може довго вдержатись. А яка б була окраса і користь для цієї безводної місцевості!

Увечері капітан Косарєв повідомив мене, з претенсією на вдячність, що він з розпорядження коменданта видав наказ півбатальйонові про моє звільнення, за що я низенько подякував пану комендантові.

25 [липня]. Увесь день я провів у гостині в Мостовського на близькій пристані. Він на тиждень заарештований з розпорядження окружного начальника артилерії генерала Фреймана, через ябеди свого цейхвахтера, препаскудного надвального совітника Мешкова. Арешт Мостовського ніщо інше, як маска, а надвальному совітникові наказано податись в одставку й передати свою підполковницьку посаду простому салдатові, якомусь феєрверкереві Михайлові Іванову. Це свого роду маска.

Надвечір приїхав на пристань комендант і взяв мене з собою на город. А ввечері ще раз попливали ми човном по дощовому ставку.

26 [липня]. Сьогодні цілий день і до півночі працював я над листом до графа Федора Петровича й не міг дати собі ради з цим листом, що не вдавався. Мені хочеться висловитись якнайпростіше і найблагородніше, а воно виходить або високомовно до смішного, або сентиментально до безглуздя, або, нарешті, улесливо до підлоти, але ніяк не вдається те, чого б мені хотілось. Це, мабуть, тому воно в мене не йде на лад, що я ще не опам'ятався з радости. Треба почекати. Ще маю час. Раніше 8 серпня пошта не відійде з форту. Ще маю час. Хіба записати чернетку для пам'яті та помаленьку на дозвіллі виправити, щоб не було, як у тій приказці: “поспішиш — людей насмішиш”, як це я зробив був своєю відповіддю на лист графині Настасії Іванівни з 12 жовтня минулого року, яким вона перша повідомила мене про прийдешню свободу і на який я втяв таку надхненну нісенітницю (звичайно, нашвидку), що я їй здався або божевільним, або просто п'яним. А щоб цього й тепер не сталось, то напишу спочатку чернетку листа, а, прохолонувши трохи, напишу й начисто.

“Ваше Сіятельство,
Графе Федоре Петровичу!

Вашому великодушному заступництву і святому чоловіколюбному співчуттю Графині Настасії Іванівни завдячую я моє нове життя, моє радісне оновлення. Я тепер такий щасливий, такий невимовно щасливий, що не знахожу слів достойно висловити Вам мою сердечну, мою безмірну подяку. Без Вашого чоловіколюбного, християнського співчуття моїй безрадній долі мене задушили б у цій широкій тюрмі, у цій безкрай, безлюдній пустині. А тепер я вільний, тепер незалежно ні від чиеї волі я будую свою райдужну будучину, своє безтурботне майбутнє. Яка радість, яке повне щастя наповняє мою душу, коли подумаю, що я знов побачу Академію, побачу Вас, мого єдиного приятеля, і сльозами радости і вдячності змочу ваші чудотворящі руки. Благаю Милосердного Господа скоротити путь і час до цього безмежного щастя. А тепер, Боже Всемогущий, вислухай мою чисту, щиру молитву й надовго-довго продовж Ваші безцінні дні, на славу Божественного мистецтва та на щастя людей, що близькі Вашому люблячому серцю.

21 липня одержали тут офіційну звістку про моє звільнення. У цей самий день я просив коменданта дати мені перепустку через Астрахань до Петербургу, та він без волі вищого начальства не може цього зробити. І я, щоб отримати цей дорогоцінний паспорт, мушу побувати ще раз в Оренбурзі і зробити для цього 1000 зайвих верстов майже пустинею. Та Господь милосердний, що помагав мені цю безлюдну пустиню ісходити у всіх напрямках, не покине мене й на цій тепер короткій путі. Сумно тільки, що ця непотрібна подорож оддалить принаймні на місяць радісну хвилину побачення з Вами і з Графинею Настасією Іванівною, головною причинницею мого щастя.

Всемогущий і Премилосердний Господь не відмовив мені здоров'я підчас цієї довголітньої і суворої проби; і любов до прекрасного мистецтва, яку я змалку чув несвідомо, тепер посилає Він мені свідому та світлу й міцну, немов діамант. Малярем-творцем я не можу бути, — про це щастя нерозумно було б і помишляти. Але я після приїзду до Академії, з Божою поміччю і з поміччю добрих і освічених людей, буду

гравером à la aquatinta. І, покладаючись на милость і поміч Божу та на Ваші ради й протекцію, сподіваюсь зробити щось гідне укоханого мистецтва. Поширювати через гравюру славу славних мистців, поширювати в громадянстві смак і любов до доброго і прекрасного, це найчистіша, найугодніша молитва до Чоловіколюбця Бога й по змозі некорислива прислуга людству. Це мій єдиний, незмінний порив. На більше я надіятись не можу. І тільки буду просити не позбавити мене Вашої освіченої допомоги в цій моїй милій, променистій надії.

Цілую руки моєї святої заступниці Г[рафині] Н[астасії] І[ванівни], цілую Вас, Вашу родину, цілую все, що близьке Вашому доброму серцю, і застаюсь до гробу вдячний.

Художник Т. Шевченко.

Я не міг собі відмовити радості підписати під цим черновим листом: “Художник Т. Шевченко”. 10 літ я писався й підписувався “рядовий Т. Шевченко”. І сьогодні вперше написав я це втішне для душі звання.

27 [липня]. Сьогодні за обідом Іраклій Олександрович розповів мені важливу мистецьку новину, яку він вичитав у “Русскомъ Инвалидѣ”. Новина ця для мене цікава своєю неновизною. “Инвалидѣ” сповіщає, що колосальне чудо малярства, картина Іванова “Іван Христитель”, нарешті закінчена й була виставлена перед римською публікою підчас перебування в Римі імператриці-вдови Олександри Федорівни, і, як оповідає сам маляр (у часописі сказано – “скромний”), викликала захоплення, якого він не сподівався. Дай Боже нашому теляті вовка зісти. Але мені чомусь страшно за автора “Марії Магдалини”. Чи двадцятилітня праця зберегла соковитість і свіжість життя? Чи не зів'яла вона, неначе південна розкішна квітка від довгого й непотрібного поливання? Чи не заплісніла вона, неначе хмільне пиво від довгого шумування? Борони Боже кожного мистця від такої сумної й запізненої науки.

Ще будши в Академії, я багато чув про цю колосальну, тоді вже майже закінчену, працю. Художники з ваганням говорили про неї. Аматори рішуче захоплювались, між іншим і покійний Гоголь. Карло Павлович Брюлов ніколи ні слова не говорив про картину Іванова, самого ж Іванова жартома називав німцем, себто “корпуном”. А корпання, за словами великого Брюлова, певна ознака бездарности, з чим я не можу згодитись щодо Іванова, дивлячись на його “Марію Магдалину”.

Повний захвату лист Гоголя нічого не сказав про цей твір ані маляреві, ані навіть досвідченому знавцеві. Теоретики всі одним миром мазані. Граф де-Кенсі написав дуже добрий трактат про Юпітера Олімпійського, статую Фідія. Видав його in folio, препишно для свого часу (на початку цього століття) і, якби не додав до свого розкішного видання рисунків, мистці подумали б, що душа самого великого Фідія промовляє устами надхненного графа. Та незграбні зрадники-рисунки попсували всю справу. Як після цього вірити цим надхненим теоретикам? Говорить нібито й те, що треба, а робить чорт-зна-що. Шановному графові, мабуть, подобались ці бридкі рисунки, коли він додав їх до свого вченого трактату.

Який би я був радий, коли б картина Іванова збила моє упереження. До колекції моїх майбутніх естампів à la aquatinta приєднався б іще один розкішний естамп.

Про картину Моллера “Іван Богослов проповідує на острові Патмосі підчас свята бакханалій”, про яку я випадково прочитав у “Русскомъ Инвалидѣ”, що вона публічно виставлена в Петербурзі на користь ранених у Севастополі — не знаю чому, я маю ліпшу думку про картину Моллера, ніж про многолітній твір Іванова.

28 [липня]. Ще вчора, себто в суботу ввечері, умовились ми з Фіялковським провести сьогоднішню неділю десь далі від осоружного форту; і для цієї самотньої радості призначили місце в балці, у глибокому дикому яру, верстов за п'ять від форту, де можна знайти і захист від сонця під скелями, і джерельну свіжу воду. Умовились ми йти туди рано і провести цілий день в ущелинах цього темного яру. Щодо харчів умовились, щоб він узяв шматок сирої баранини фунтів із п'ять для кебабу, відповідну кількість хліба та пляшку горілки, а я чайник чаю, цукор, шклянку й п'ять огірків. Усе було полагожене якнайкраще, — і дешево, і запасливо. І я вже, за своїм звичаєм, сибаритував думкою в обіймах темного яру. Минула ніч, настав ранок, і сонце зійшло, а Фіялковський не з'являється на город, як ми умовились. Я жду не діждусь, а його все нема та й нема. Я закрив чайника і взявся до чаю, безперестанно поглядаючи на форт. Нарешті лайнув я зрадника добренько й заходився записувати новий зшиток. А Андрій Обеременко (городник із “походной команди” і близький мій земляк), що його я запросив із собою в балку за товариша й міхоношу, випивши, замість шклянки чаю, чарку горілки, почав лаяти “проклятушого нечестивого ляха”.

Насумнівавшись доволі в вартості многолітньої праці Іванова, я заккрив зшиток і пішов до форту розв'язувати задачу, що мені загадав пан Фіялковський. Прихожу, а він сидить на ганочку біля казарм і лає Дахмищина, салдата-жида, за те, що він не дає йому більше, як 20 копійок за койку. — “А що ж ти, — кажу — про балку забув?” — “Почекай, дай скінчити гандель”, — каже він. Скінчивши гандель, він признався мені, що від заходу до схід сонця тягнув штоса і протягнувся до снаги. Куліх навіть подушку взяв. Поспівчувавши трохи його невдачі, я знов запропонував подорож до балки вже в третій годині по обіді, взявши на свій кошт і хліб, і мясо, і горілку. Він охоче згодився, і ми, сказавши один одному: “неодмінно”, — розійшлись. Узяв я в артільника в борг п'ять фунтів баранини, стільки ж фунтів хліба і, вернувшись на город, послав Обеременка до шинку по горілку.

По обіді я, як звичайно, здрімнув трохи під вербою, і рівно на третю годину зібрались ми з Обеременком у дорогу. Зібравшись, сіли ми знов під вербою. Пробила четверта година, — нема нашого пана Фіялковського. Андрій мовчки подивився на мене і взявся знов за свою люльку-буруньку. Пробила й п'ята година, а пана Фіялковського не видко. Андрій знову глянув на мене і вже не вдержався, плюнув. Минуло ще півгодини, і Андрій почав розташовувати торбу з харчами і, виймаючи баранину, говорив:

— “Понапрасну тільки добро знівечили. Сказано – лях”, — додав він ніби про себе. — “Невіра! То так і пропаде, так і здохне невірою”.

Я не вважав за потрібне переконувати Андрія в противному, звелів йому віддати баранину до коменданської кухні і просити кухаря засмажити її на вечір, а сам пішов до ближчої пристані відвідати увязненого друга Мостовського.

Проходячи повз першу батарею, чи флаг-шток, я побачив унизу під скелею купку салдатів, що грали в орлянку. Спочатку я не звернув уваги на цю звичайнісіньку картину.

Але мені ніби шепнув хтось: “чи не тут Фіялковський?” Придивляюся й очам не вірю. Мій Фіялковський, спустивши з правого плеча шинелю, із зручністю знавця діла кинув щось догори; грачі в гурті швидко піднесли голови і потім поволі опустили, гукнувши: “Орел!”. Фіялковський нахилився, щоб очистити кін, а я, побажавши йому успіху, пішов далі.

Погостювавши в Мостовського до сходу ледве надщербленого місяця, я зібрався в поворотну дорогу. Прощаючись, він дякував мені за відвідини та ще за те, що два роки тому я не прийняв його благородної пропозиції оселитися в нього на квартирі. Аж тепер він зрозумів, яку підлу каверзу міг витягнути Мешков із нашого співжиття. У нього не здригнулася б рука скористуватися силою військових карних законів, де сказано, що офіцер, який дозволить собі бути за панібрата з “рядовим”, іде під військовий суд. Аж тепер він побачив прірву, від якої я його відвів, краще знаючи паскудного надвального світника Мешкова.

Ніч місячна, тиха, чарівна ніч. Як прекрасно, правдиво гармоніювала ця чарівна пустинна картина з чарівними віршами Лермонтова, які я мимоволі прочитав кілька разів, як найкращу молитву Творцеві цієї невимовної гармонії у своєму безконечному світотворенні. Не доходячи до форту, на кам'янистому горбку, я сів одпочити і, дивлячись на освітлений місяцем, теж кам'янистий шлях, ще раз прочитав:

Выхожу одинъ я на дорогу,
Предо мной кремнистый путь блеститъ.
Ночь тиха, пустыня внемлетъ Богу,
И звѣзда съ звѣздою говоритъ.

Відпочиваючи на камені, я дивився на похмуру батерію, що високо вирисовувалась на скелі і багато-багато згадував із мого минулого невільницького життя. Наприкінці подякував всемогутньому Чоловіколюбцеві, що подарував мені силу душі й тіла пройти цей похмурий тернистий шлях, не зранивши себе й не принизивши в собі людської гідності.

Заспокоївши себе святою молитвою, я подибав тихенько на город, порушивши глибоку тишу чарівної ночі піснею:

Та нема в світі гірш нікому,
Як сіромі молодому.

Не доходячи з півверстви до городу (це вже було в першій годині ночі), я зустрів Андрія Обеременка, що мене запитав: “Де це вас Бог носить до такої доби?”. — “У гостях — кажу — був”. — “Та я бачу, що в гостях, бо добрі люди, тільки йдучи з гостей, співають”. — Я, ніби не чуючи його слів, заспівав:

Іде багач, іде дукач,
Пян шатається,
Над бідною голотою
Насміхається.

— “Та годі вже вам — перебиває мене лагідно Андрій — ідіть лучче та покладіться спать”, — а я продовжую:

Один веде за чуприну,
Другий стила бє:
Не йди туди, вражий сину,
Де голота пе.

Андрій, переконавшись, що я зовсім п'яний, обережно взяв мене під руку, привів до верби, розстелив свою шинелю, нарвав і наклав під голову буряну, поклав мене, перехрестив та й пішов. Мені не хотілося розчаровувати старого в його боговгодному подвизі, а тим паче виявляти перед ним свої лицедійські прикмети. Я від душі мовчки подякував йому і, недовго покругившись, заснув.

29 [липня]. Бачив у сні Семена Артемовського з жінкою; він виходив після служби Божої з церкви Покрови. На Сінній площі нібито насажено парк, дерева ще молоді, але величезні. Особливо вразила мене своїми розмірами папороть. Справжній китайський ясень. У парку зустріли Куліша теж із жінкою і разом пішли в гостину до Михайла Лазаревського.

Усе, що серцю дороге, скупчилось цим разом у моєму сні. І якби не проклятуці курчата, що своїм докучливим цокотанням мене розбудили, я певне побачив би ще когось із любих моїх друзів. І не досить того, що бігають коло тебе, пищать, цокочуть, — ні, треба ще тобі на лице скочити та за ніс уціпнути. Маєш щастя ти, хоробрий молодче, що не попався мені під руку, а то б я відірвав сміливу голову, щоб ти знав, як клювати доброго чоловіка, коли він спить і бачить у сні такі втішні, милі серцю лиця.

Розбужений так не в пору чубатеньким нахабою, я встав і пішов до альтанки з твердим наміром продовжувати прекрасне видіння. Та, хоч як я цього бажав, цей проєкт мені не вдався. Сонце, що інколи так мляво, поволі встає з-за обрію, тут, як на сміх, швидко вискочило, ніби потураючи нелюдському вчинкові чубатого нахаби й бажаючи підняти на ноги мухи, що тихенько дрімали по кутках. Нічого робити. Тяжко проти рожна перти. Нічого робити, — я встав, приготував собі трапезу, себто чай, і пішов шукати чоловіколюбного Андрія, що з такою любов'ю поклав мене спочити під вербою. Щоб такий милосердний подвиг достойно оцінити, я хотів його почастивати

Чаю шклянкою
І горілки чаркою.

Та ба! цей добрий намір мені не вдався. Андрій (чого я ніяк не сподівався) спав сном праведного у своїй темній землянці. Знаючи з недавнього досвіду, як нечемно й негарно порушувати чужий спочивок, я дав йому спокій, будвши зовсім певний, що старий дозволив собі вчора зайву чарку, що з ним, як і трапляється, то дуже й дуже рідко. Артилерійський городник, його друг і товариш у землянці, приємно розвіяв мою не зовсім добру гадку про Андрія. Він сказав мені, що минулої ночі Андрій був черговим нічним сторожем городу і, звичайно, всю ніч не спав. Так от тепер і надолужує.

Нічого робити. Чаю шклянку й горілки чарку відклав до іншого разу, а тепер напишу кілька рядків до свого журналу на пам'ятку про тебе, мій правдивий, простий, благородний земляче.

Незабаром після того, як я прибув до форту, помітив я серед салдатської публіки (іншої публіки в фортах немає), серед цієї одноманітної, бідолашної публіки, зовсім не салдатську постать. Хода, обличчя, навіть шапка-чабанка, все в ньому виявляло мого земляка. Питаю, що це за людина така? Мені відповідають, що це Андрій, шпиталевий слуга й “хахол”. А мені цього й треба. Обличчя його видалось мені суворіше, аніж взагалі в земляків моїх. Тому то я почав до нього наближуватись здалека й обережно. Упевнившись через його найближче начальство: унтер-офіцера Ігнатєва й капітана Балагурова, завідувача півшпиталю, що Андрій Обеременко прикладно чесна і твереза людина, я почав шукати нагоди побалакати з ним віч-на-віч по-своєму. Але він ніби помітив мої маневри і, здавалось, намагався відхилити від себе цю честь. Це мене ще більше підштовхувало до зближення.

Більшу частину безсонних ночей у Новопетровському форті провів я, сидячи на ганочку офіцерської офіцини. Якось — це було взимі в годині третій уночі — сижу я, як звичайно, на ганочку, дивлюсь, — із шпиталевої кухні виходить Андрій. Він тоді був за пекаря та квасника. (Завидну посаду городника я йому виклопотав). — “А що — кажу — Андрію, і тобі, мабуть, не спиться?”. — “Та не спиться, матері його ковінька”, — відповів він. Я затремтів, почувши його чисту, непопсовану, рідну вимову. Я попросив його посидіти трохи зо мною, на що він неохоче погодився. Розмову почав я, як це звичайно буває між салдатами, спитавшись, якої земляк губернії, тощо. На мій запит Андрій відповів, що він губернії київської, повіту звинигородського, із села Різаної — “тут коло Лисянки, коли чували”, — додав він, а я додав, що не тільки чував, а сам бував і в Лисянці, і в Різаній, і в Русалівці, і всюди. Одне слово, виявилось, що ми найближчі земляки. — “Я сам бачу, — сказав він — що ми свої, та не знаю, як до вас приступити, бо ви все то з офіцерами, то з ляхами, тощо. Як тут, думаю, до його підійти. Може воно й сам якийнебудь лях та так тільки ману пускає”. Я почав знов запевняти його, що я справжній його земляк, — щиро бажав продовжувати розмову, але пробила третя година, і він пішов топити піч для хлібу та квасу.

Так почалось наше особисте знайомство з Андрієм Обеременком. І що далі, то більше пізнавали ми один одного й більше прихилилися один до одного. Але зовнішні відносини наші zostались ті самі, що й за першої нашої зустрічі. Він собі не дозволяв ні одного кроку зовнішнього зближення, ні тіні запобігання, як це робили інші. Підозріваючи в мені, не знаю чому, багача земляка і навіть родича комендантового, Андрій нарівні з іншими вірив у все це та при інших він навіть не здоровкався зо мною, щоб не подумали, що він накидається мені в друзі. Місцем наших постійних побачень був згаданий ганочок, а час — ніч, коли все, крім вартових, що перегукувалися, спало. Спокійно-холодний і навіть суворий вигляд його зражував у ньому людину шорстку, байдужу. Але це — маска. Він пристрасно любить маленьких дітей, а це певна ознака серця лагідного, незлобивого. Я часто, як маляр, милувався його темнобронзовим вусатим обличчям, коли воно ніжно тулилося до рожевої щічки дитини. Це була одна-єдина радість в його суворому,

самотньому житті. Незалежно від його простої, благородної вдачі, я полюбив його за те, що він за двадцять літ нудного, гидкого салдатського життя не опоганив і не принизив своєї національної і людської гідності. Він геть у всьому зостався вірний своїй прекрасній національності. А така риса облагороднює навіть і неблагородну людину. Якщо коли й мигнули світлі хвилини в моєму темному довголітньому засланні, то ці солодкі хвилини я завдячую йому — моєму простому, благородному другові Андрієві Обеременкові.

Нехай Господь пошле тихий кінець твоєму іспитові, мій незмінний друже! І хай допоможе тобі Пресвятая Мати всіх скорбящих перейти ці безводні пустині, напитися солодкої Дніпрової води і вдихнути у змучені груди живуще повітря нашого прекрасного, нашого любого рідного краю!

Увесь день я не бачився з Андрієм. Перед вечором пішов я намалювати вид першої батареї з того самого місця, з якого я вночі милувався нею, вертаючись од Мостовського. Колинебудь зроблю акварельний малюнок. Уже стемніло, коли я вернувся на город. Під вербою сидів Андрій і зустрів мене таким запитом: — “А що ми будемо робить з отим мясом?” — “З яким?” — “А що на льоді другий день валяється”. — “Собакам його викинуть. А як не смердить, то повечеряєм”. — “Я вже вечеряв”. — “А я не хочу вечеряти”, — сказав я і вже хотів іти до альтанки. — “А знаєте що?” — сказав Андрій, спиняючи мене. — “Не знаю що.” — “Ходімо з отим мясом завтра раненько в балку та поснідаєм доладу”. — “Добре, ходімо.” — “Та не беріть з собою отого цигана, отого проклятого ляха. Нехай він сказиться!” — “Добре, не возьмемо нікого.” — І ми розійшлись.